

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ»

І.М.ХЛУСЕВІЧ

**ВАРЫЯНТНАСЦЬ ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ
У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ**

Гродна 2002

УДК 808.26-318
ББК 81.411.3
Х60

Рэцэнзенты: заг. кафедры беларускага мовазнаўства БДУ імя А.С.Пушкіна,
Г.М.Малажай;
кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускага і
тэарэтычнага мовазнаўства ГрДУ імя Я.Купалы М.А.Даніловіч.

Навуковы рэдактар д-р філал. навук, праф. І.Я.Лепешаў.

Хлусевіч І.М.

Х60 Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай
мове / Пад рэд. праф. І.Я.Лепешава. — Гродна: ГрДУ, 2002. — 100 с.

ISBN 985-417-

У манаграфіі ўпершыню на вялікім фактычным матэрыяле ўсебакова разглядаюцца варыянты фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове, вызначаюцца прычыны іх узнікнення і існавання.

Адрасуецца студэнтам філалагічных спецыяльнасцей ВНУ, настаўнікам беларускай мовы і ўсім, хто цікавіцца фразеалогіяй.

УДК 808.26-318
ББК 81.411.3

ПРАДМОВА

У беларускай мове, як і ў іншых мовах, будаўнічым матэрыялам для сказаў выступаюць нароўні са словамі і фразеалагізмы. Пад фразеалагізмам разумеецца «ўстойлівая, узнаўляльная, не менш як двухкампанентная моўная адзінка, якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў» [52, с. 6]. Устойліваць як адна з прымет фразеалагізма – гэта пастаянства замацаванага за ім зместу, кампанентнага складу і структуры. Але «калі змест і структура фразеалагізмаў заўсёды ўстойлівыя, нязменныя, то кампанентны склад амаль трэцяй часткі фразеалагізмаў можа змяняцца, у выніку чаго пэўны выраз функцыянуе ў дзвюх, а то і болей разнавіднасцях – варыянтах» [53, с. 5].

Праблема фразеалагічнай варыянтнасці дагэтуль разглядалася ў навуковай і навучальнай літаратуры вельмі сцісла, толькі ў агульным плане і на абмежаваным, выпадковым фактычным матэрыяле. Варыянты досыць часта змешваюць з сінонімамі. Адсутнічаюць больш-менш адзіныя погляды на сутнасць варыянтнасці, тыпы варыянтаў, іх пашыранасць, прычыны ўзнікнення фразеалагічных варыянтаў розных тыпаў і г.д. Існуе шэраг супярэчлівых выказванняў, асобных сцвярджэнняў, заснаваных на аналізе адзінкавых прыкладаў ужывання ў маўленні той ці іншай фразеалагічнай адзінкі.

У кнізе, якая прапануецца чытачу, зроблена першая ў беларускім мовазнаўстве спроба ўсебаковага, сістэмнага вывучэння фразеалагічнай варыянтнасці. Тут упершыню на вялікім фактычным матэрыяле з пастаянным выкарыстаннем колькасных паказчыкаў аналізуюцца варыянты фразеалагізмаў, аб'яднаныя па шэрагу апазіцый у 8 тыпаў; абгрунтоўваецца вылучэнне акцэнтна-фанетычнай варыянтнасці як з'явы, характэрнай толькі для беларускай мовы і абумоўленай дзейнасцю фанетычнага закону акання; даказваецца немэтазгоднасць выдзялення сінтаксічнай варыянтнасці ў фразеалогіі; аргументуецца разгляд разнавіднасцей фразеалагізмаў з чаргаваннем «кампанент – нуль кампанента» ў асобным тыпе канструктыўна-колькасных варыянтаў; вызначаюцца прычыны фармавання і функцыянавання варыянтаў кожнага тыпу, прычыны неаднолькавай схільнасці назоўнікавых, дзеяслоўных і іншых кампанентаў да розных відаў вар'іравання; выяўлены (у дадатак да шасці існуючых) яшчэ адзін крытэрыі размежавання

фразеалагічных сінонімаў і варыянтаў; апісваецца пэўная заканамернасць, якая пастаянна праяўляецца пры рэалізацыі лікавых формаў саматычных кампанентаў пры марфалагічным вар’іраванні фразеалагізмаў; зроблена спроба вырашыць некаторыя спрэчныя моманты з лексічнай, канструктыўна-колькаснай, камбінаванай варыянтнасці фразеалагізмаў; выяўлены шматлікія недакладнасці пры падачы фразеалагічных варыянтаў у беларускіх слоўніках рознага тыпу.

Крыніцамі фактычнага матэрыялу, апрача мастацкіх тэкстаў, сталі нарматыўныя слоўнікі беларускай літаратурнай мовы, найперш двухтомны «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» (1993) І.Я.Лепешава. Пад аналіз падпала каля 6 тысяч фразеалагізмаў, прыкладна трэцяй частцы якіх ўласціва варыянтнасць. У кнізе, каб пазбегнуць таўталогіі, замест «фразеалагізм» ці «фразеалагічная адзінка» выкарыстоўваецца ў якасці рабочага тэрміна і «выраз».

Праца складаецца з пяці раздзелаў. У першым раздзеле асвятляюцца асноўныя этапы ў даследаванні фразеалагічнай варыянтнасці, у другім – разглядаецца пытанне пра адлюстраванне варыянтнасці фразеалагізмаў у беларускіх лексікаграфічных і фразеаграфічных працах, а таксама класіфікуюцца ўсе выяўленыя варыянты (іх 1822) у пэўныя тыпы па шэрагу супрацьпастаўленняў. Трэці раздзел прысвечаны апісанню лексічных варыянтаў. У чацвёртым раздзеле пад агульным тэрмінам «фармальныя варыянты» аналізуюцца акцэнтныя, фанетычныя, акцэнтна-фанетычныя, словаўтваральныя і марфалагічныя тыпы варыянтаў. Асобна, у пятым раздзеле, разглядаюцца канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя варыянты фразеалагізмаў.

РАЗДЕЛ I

З ГІСТОРЫІ ВYВУЧЭННЯ ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ ВАРЫЯНТНАСЦІ

Фразеалогія як асобны раздзел беларускага мовазнаўства склалася толькі ў апошнія 30 гадоў. Яшчэ ў 1960-я гады (напрыклад, у падручніку для студэнтаў педагагічных інстытутаў) фразеалагізмы вельмі сцісла разглядаліся ў раздзеле «Лексікалогія» як адно з яе пытанняў [23, с. 61-64]. Прыкладна тое самае і ў такім жа элементарным аб'ёме (толькі крыніцы фразеалагічных зваротаў і тыпы па ступені злітнасці слоў-кампанентаў) знаходзім яшчэ ў адным падручніку, падрыхтаваным навуковымі супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа [42, с. 182-185].

Беларуская фразеалогія, як, дарэчы, і фразеалогія ўкраінскай, польскай, балгарскай і шмат якіх іншых моў, усталёўвалася ў якасці самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны пад уплывам дасягненняў рускага мовазнаўства ў гэтай галіне.

§1. Даследаванне варыянтнасці фразеалагізмаў у рускім мовазнаўстве

Пэўным штуршком да фармавання фразеалогіі сталі два вялікія артыкулы акадэміка В.У.Вінаградава, апублікаваныя ў 1946 і 1947 гг.: «Асноўныя паняцці рускай фразеалогіі як лінгвістычнай дысцыпліны» і «Аб асноўных тыпах фразеалагічных адзінак у рускай мове» [18; 16]. Першая з гэтых прац пачынаецца так: «У сістэме лінгвістычных дысцыплін фразеалогія часам зусім не знаходзіць сабе месца, але часцей яна змяшчаецца побач з лексікалогіяй ці ўключаецца ў яе. Аб'ём, задачы і асноўныя паняцці фразеалогіі да гэтага часу не ўсвядомлены» [18, с. 118].

У артыкулах паказана, што спалучальнасць слова абмяжоўваецца шэрагам фактараў і што, апроч свабодных ці пераменных словазлучэнняў, у любой мове ёсць несвабодныя, звязаныя, устойлівыя словазлучэнні – фразеалагізмы. Яны ў залежнасці ад семантычнай спаянасці іх кампанентаў падзелены на тры тыпы: фразеалагічныя зрашчэнні (напрыклад: *собаку съел в чем-нибудь* – у сэнсе ‘набыў вялікі вопыт’); фразеалагічныя адзінствы (*мелко плавать* – ‘слаба разбірацца ў чым-небудзь’); фразеалагічныя злучэнні (*трескучий мороз* – ‘вельмі моцны мароз’). Кожны тып апісваецца падрабязна і ўсебакова.

Ёсць у гэтых артыкулах і некаторыя выказванні пра варыянтнасць. Так, *раз-два и обчелся* і *один-другой и обчелся* кваліфікуюцца як варыянты, як «разнавіднасці адной фразеалагічнай адзінкі» [16, с. 150]. Кажучы пра варыянты *сбоку припека (припеку)*, аўтар зазначае, што «ў фразеалагічных зрашчэннях нават знешняя форма іншы раз бывае вельмі няўстойлівая» [18, с. 124]. Прыводзяцца і такія прыклады варыянтаў: *держи карман <шире>; труса (трусу) праздновать; стоятъ одной ногой в гробу (в могиле)* і пад.

Больш як праз дваццаць гадоў пасля публікацыі згаданых артыкулаў В.У.Вінаградаў у 1969 г. яшчэ раз звярнуўся да надзённых пытанняў фразеалогіі. У артыкуле-нарысе [17], як зазначае сам аўтар, намечаны новыя праблемы і задачы ў галіне лексікалогіі і фразеалогіі, а таксама лексікаграфіі, звязаныя з прынцыпамі пабудовы сістэмы семантыкі, асабліва ў галіне фразеалогіі. Тут таксама аўтар не ставіў мэты закранаць пытанне пра фразеалагічную варыянтнасць, але пры апісанні разнастайных семантычных разрадаў фразеалогіі, якія ілюструюцца шматлікімі прыкладамі метафарычных і метанімічных выразаў, часам сустракаюцца фразеалагізмы ў дзвюх іх разнавіднасцях (другая падаецца ў дужках або праз коску): (*хоть*) *кровь из носа, из носу; хлебом, кашей не корми; как об стенку (стену) горох; как (точно) с цепи сорвался; обернуть (обвести) кого-нибудь вокруг пальца*. Важную ролю ў далейшым фармаванні фразеалогіі як навукі адыграла праца Б.А.Ларына «Нарысы па фразеалогіі» [43], апублікаваная ў 1956 г. Даследчык піша, што хоць фразеалогія «цікавіць многіх, над ёю задумваюцца, эксперыментуюць – і стары і малады», але яна «як лінгвістычная дысцыпліна знаходзіцца ў стадыі скрытага развіцця» [43, с. 200]. Аўтар каратка выкладае «гісторыю фразеалогіі як навукі» [43, с. 211], асаблівую ўвагу звяртае на неабходнасць даследаванняў фразеалогіі ў гістарычным і этымалагічным плане, прапаноўвае выразы, названыя В.У.Вінаградавым «фразеалагічнымі адзінствамі», называць «метафарычнымі словазлучэннямі», а «фразеалагічныя зрашчэнні» – «ідыёмамі». Б.А.Ларын піша: «Не бачу неабходнасці і ў захаванні трэцяй групы ў схеме акад. Вінаградава («фразеалагічныя злучэнні»), бо сюды трапляюць выразы з мінімальнай ступенню ідыяматычнасці, якія знаходзяцца як бы на перыферыі сапраўдных фразеалагічных спалучэнняў і не маюць сваіх характэрных прымет» [43, с. 223]. Што да фразеалагічнай варыянтнасці, то толькі ў адным месцы артыкула, пры этымалагізацыі выразу *ни в зуб толкнуть*, адзначаецца, што ён ужываецца і ў такіх варыянтах: *ни в зуб ногой* і *ни в зуб*.

У 1964 г. М.М.Шанскі ў навучальным дапаможніку [99] вельмі сцісла, на адной старонцы тэксту, апісвае варыянты фразеалагічных зваротаў, вызначаючы іх як «лексіка-граматычныя разнавіднасці, тоесныя па сваім значэнні і ступені семантычнай злітнасці». Тыпы варыянтаў не называюцца. Але з прааналізаваных прыкладаў (*бросить камень – бросить камнем; гроша ломаного не стоит – гроша медного не стоит; через пень колоду валить – через пень колоду*) відаць, што аўтар мае на ўвазе варыянты марфалагічныя, лексічныя, а таксама варыянты, якія «адносяцца адзін да другога як поўныя і скарачаныя формы».

Больш значная ўвага надаецца варыянтам у працы А.М.Бабкіна «Лексікаграфічная распрацоўка рускай фразеалогіі» [6]. Тут на 16 старонках змяшчаюцца пробныя слоўнікавыя артыкулы, у якіх загаловачны фразеалагізм прыводзіцца з усімі ўласцівымі яму варыянтамі, напрыклад: *ахиллесова пята (пятка); как (будто, словно, точно) аршин проглотил; на чем свет <стоит>; под рукой (рукою)* і г.д.

У 1967 г. выйшаў з друку «Фразеалагічны слоўнік рускай мовы» [97]. У ім апісваецца каля 4000 фразеалагізмаў. Для многіх з іх характэрна варыянтнасць. І яна паслядоўна адлюстроўваецца ў слоўнікавых артыкулах. У вялікай прадмове да слоўніка, напісанай А.І.Малатковым, сярод шматлікіх прааналізаваных тут пытанняў асобна разглядаецца «ўласна форма фразеалагізма», адным з элементаў якой, паводле А.І.Малаткова, з'яўляюцца варыянты. Яны падзелены на фармальныя (тыпу: *дай бог память – дай бог памяти; воды не замути – водой не замути*), лексічныя (напрыклад: *точить лясы – точить балясы*) і змешаныя, напрыклад: *что есть силы (мочи) – во всю силу (мочь)*. У якасці варыянтаў разглядаюцца і трывальныя формы дзеяслоўных фразеалагізмаў тыпу: *пускать пыль в глаза – пустить пыль в глаза*. За межамі варыянтнасці як элемент і асабліваецца «ўласна формы фразеалагізма» аналізуецца факультатыўнасць кампанентаў фразеалагічнай адзінкі.

Выхад у свет гэтага слоўніка даў магчымасць вучоным, маючы цяпер пад рукамі багаты фактычны матэрыял, даследаваць фразеалогію з розных бакоў, у тым ліку і яе варыянтнасць.

У 1968 г. была праведзена Усесаюзная канферэнцыя фразеалагаў, дзе ў ліку найбольш актуальных праблем фразеалогіі абмяркоўвалася і варыянтнасць. Матэрыялы канферэнцыі апублікаваны ў дзвюх кнігах [70; 71]. З 87 артыкулаў, змешчаных тут, у 9-ці непасрэдна разглядаецца фразеалагічная варыянтнасць.

Як відаць з артыкулаў, большасць даследчыкаў вылучае лексічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя і фанетычныя варыян-

ты. Некаторыя аўтары даюць азначэнні асобным (але не ўсім) варыянтам. Так, У.П.Жукаў называе лексічнымі варыянтамі «такія слоўныя відазмяненні, якія адбываюцца ў межах той самай структурнай мадэлі і не ўносяць ніякіх змяненняў у сэнсавы змест фразеалагізма» [28, с. 25].

У некаторых з гэтых прац адзначаюцца фразеалагізмы з чаргаваннем «кампанент – нуль кампанента»: *ни в зуб толкнуть – ни в зуб; наше вам – наше вам с кисточкой*. А.А.Іваннікава адносіць такія пары да так званых «фразэўтваральных варыяцый» [35, с.122]. У.І.Зімін [34, с. 80] прыклады аналагічнага характару (*на чем свет стоит – на чем свет*) лічыць адным з відаў лексічных варыянтаў. Б.С.Шварцкопф жа падобныя разнавіднасці фразеалагізмаў вылучае ў асобны тып варыянтаў – квантытатыўныя [101, с.128].

Акрамя пералічаных тыпаў варыянтаў, у артыкулах разглядаюцца і іншыя. Аднак іх існаванне прызнаецца не ўсімі навукоўцамі. Так, А.А.Іваннікава [35, с.122] і У.І.Зімін [34, с.81] выдзяляюць сінтаксічныя варыянты: *раскрыть карты – карты раскрыты; связать руки (кому) – связать по рукам (кого)*. У той жа час У.П.Жукаў [28, с.25] і М.В.Раеўскі [72, с.115] выказваюць супрацьлеглую думку: варыянтнасць фразеалагічнай адзінкі магчымая толькі ў межах адной сінтаксічнай структуры. В.Н.Тэлія [86, с.59] вылучае стылістычныя (*пуще глаза – паче ока*), экспрэсіўныя (*свернуть голову – сорвать башку*) і экспрэсіўна-стылістычныя варыянты: *идти /переть/ лезть против рожна і прати противу рожна*. Гэта ў сваю чаргу пярэчыць сцвярджэнню Р.Н.Папова [69, с.195], што фразеалагічныя варыянты заўсёды захоўваюць экспрэсіўна-стылістычную тоеснасць. Некаторыя аўтары (В.Н.Тэлія, У.І.Зімін) выдзяляюць і семантычныя варыянты, г.зн. розныя значэнні аднаго полісемантычнага фразеалагізма. Але, як слушна заўважае Б.С.Шварцкопф [101, с.128], варыянты фразеалагічнай адзінкі – гэта «вынік чаргавання яе складу і формы (у шырокім сэнсе) пры абавязковай умове тоеснасці сэнсавага значэння».

Іншы раз у артыкулах блытаюць варыянты фразеалагізма і парадыгматычныя формы яго ўжывання. Напрыклад, Ф.А.Літвін [59, с.133] разглядае *бил баклуши і бьет баклуши* як «граматычныя варыянты адной моўнай адзінкі». Часам да фразеалагічнай варыянтнасці адносяць і змены ў парадку кампанентаў: *как собака пятая нога – как пятая нога собаке* [98, с.152]. Закранаецца, але ў агульным плане, і праблема неабходнасці адрозніваць фразеалагічную варыянтнасць ад сінаніміі.

У 70-80-я гады апублікавана шмат манаграфій, у якіх апісваецца і варыянтнасць. Найбольш значнымі сярод іх з’яўляюцца, на

наш погляд, працы А.І.Малаткова, У.П.Жукава і В.М.Макіенкі (працы пералічаны з улікам храналагічнай паслядоўнасці іх выдання).

У кнізе А.І.Малаткова [64] атрымліваюць далейшае развіццё думкі, выказаныя аўтарам пра фразеалагічную варыянтнасць яшчэ ў прадмове да «Фразеалагічнага слоўніка рускай мовы». Як і раней, варыянтнасць фразеалагізма разумеецца як «асабліваць яго формы» [64, с.69], вылучаюцца вар’іраванні кампанентаў па форме, складу, форме і складу адначасова, а таксама вар’іраванне трывальных формаў у дзеяслоўных фразеалагізмах. Але тут тыпы фразеалагічных варыянтаў апісваюцца больш падрабязна, чым у раней памянёнай прадмове, ілюструюцца вялікай колькасцю прыкладаў. Так, у межах вар’іравання кампанентаў па форме даследчык разглядае фанетычныя, арфаграфічныя, марфалагічныя і структурна-марфалагічныя ўзаемазамены кампанентаў. Да марфалагічных аўтар адносіць варыянты, кампаненты якіх адрозніваюцца склонавымі (*вскидывают глазами – вскидывают глаза*) і лікавымі (*открывают америку – открывают америки*) формамі, а ў лік структурна-марфалагічных уключае варыянты з рознымі словаўтваральнымі мадэлямі кампанентаў (*высунув/высунувши/высуня язык*) і варыянты, кампаненты якіх хоць і з’яўляюцца генетычна роднаснымі, структурна-семантычна суадноснымі, але маюць розныя словаўтваральныя суфіксы: *подставляют ногу (кому) – подставляют ножку (кому)*.

У.П.Жукаў, у адрозненне ад А.І.Малаткова, звязвае варыянтнасць фразеалагізмаў з асаблівацямі іх семантыкі. Гэта відаць ужо з таго, што варыянтнасць фразеалагічных адзінак апісваецца даследчыкам у раздзелах «Семантычныя суадносіны кампанента фразеалагізма са словам» [31], «Семантычная характарыстыка фразеалагізмаў» [30]. У першай кнізе, разглядаючы фразеалагічную варыянтнасць, аўтар засяроджвае ўвагу толькі на лексічных варыянтах. Падкрэсліваецца іх «поўная ўзаемазамяняльнасць у любых кантэкстах» [31, с.103]. Тут таксама робіцца спроба вылучыць прыметы, па якіх з’яву варыянтнасці можна адрозніць ад сінаніміі. Паказчыкамі сінаніміі, паводле У.П.Жукава, з’яўляюцца несупадзенне ўнутраных форм розных фразеалагізмаў і немагчымасць замены аднаго кампанента другім ва ўсіх значэннях полісемантычнага фразеалагізма.

У другой кнізе У.П.Жукава [30] амаль цалкам паўтараюцца тыя ж думкі пра варыянтнасць, што і ў папярэдняй манаграфіі. Іншым з’яўляецца толькі тое, што тут каротка, у агульным плане апісваюцца фанетычныя, словаўтваральныя, марфалагічныя і некаторыя іншыя варыянты. Дарэчы, да марфалагічных варыянтаў аўтар ча-

мусьці адносіць і ўжыванні аднаго фразеалагізма ў формах цяперашняга і прошлага часу (*под стол пешком ходит – под стол пешком ходил*). Наўрад ці можна пагадзіцца і з тым, што трывальныя формы дзеяслоўнай фразеалагічнай адзінкі (*садиться на голову кому – сесть на голову кому*) кваліфікуюцца як трывальныя варыянты. Не адпавядае прынцыпу ўзаемазамынальнасці ў любым кантэксте вылучэнне канструктыўных варыянтаў тыпу *сжечь корабли – корабли сожжены, не ко двору – ко двору*. Канструктыўнымі называюцца і варыянты, «якія адрозніваюцца адзін ад другога паўнотай кампанентнага складу» [30, с.167]: *рвать на себе волосы – рвать волосы*.

У кнізе В.М.Макіенкі «Славянская фразеалогія» [62] фразеалагічная варыянтнасць, як і іншыя пытанні фразеалогіі, разглядаюцца на матэрыяле розных славянскіх моў, а таксама дыялектаў. Аўтар лічыць асноўнымі тыпамі фармальныя і лексічныя варыянты. Упамінаюцца і сінтаксічныя варыянты, але з агаворкай, што іх «можна трактаваць або як фармальныя, або як лексічныя» [62, с.23]. Існаванне фармальныя варыянты тлумачыцца «фактам генетычнай агульнасці слова і фразеалагічнага кампанента». У адпаведнасці з гэтым яны разумеюцца як аналагі варыянтаў слоў. З розных відаў фармальных варыянтаў апісваюцца толькі марфалагічныя. Даследчык падзяляе іх на парадыгматычныя (*бил/била/бью баклуши; держать в уме – держать в умах*) і словаўтваральныя (*со школьной скамьи – со школьнической скамьи*). Уласна фразеалагічнымі аўтар называе толькі лексічныя варыянты. Яны асвятляюцца больш грунтоўна. Як і У.П.Жукаў, В.М.Макіенка закранае праблему адрознення фразеалагічных варыянтаў ад фразеалагічных сінонімаў. Адзінства вобраза і тоенасць сінтаксічнай структуры з’яўляюцца, на думку аўтара, крытэрыямі, якія дазваляюць дзве разнавіднасці (і болей) адносіць да варыянтаў адной фразеалагічнай адзінкі.

§ 2. Вывучэнне фразеалагічнай варыянтнасці ў беларускім мовазнаўстве

У працах, апублікаваных беларускімі фразеолагамі [9; 8; 3] у 1950-я гады, праблема варыянтнасці фразеалагічных адзінак яшчэ не закранаецца.

Упершыню варыянтнасць фразеалагізмаў (праўда, на матэрыяле не літаратурнай, а народна-дыялектнай фразеалогіі) разглядаецца ў доктарскай дысертацыі Ф.М.Янкоўскага [109] і яго кнізе «Роднае слова» [112]. Тут даецца азначэнне фразеалагічнай вары-

янтнасці. Даследчык вылучае і коратка апісвае наступныя віды варыянтнасці фразеалагізмаў: слоўна-кампанентную (*гусі ганяць – качкі ганяць*), фанетычную (*араць дарогі – гараць дарогі*), акцэнтную (*за бокі брацца – за бакі брацца*), марфалагічную (*з глузду з'ехаць – з глуздоў з'ехаць*), сінтаксічную (*на галаве хадзіць – галавою хадзіць*), «варыянтнасць як вынік эліпсавання» [112, с.196] (*плесці кашалі з лапцямі – плесці кашалі*) і камбінаваную (*дацца ў знакі – дацца ў знакі – дацца ў знак*). Пры апісанні слоўна-кампанентнай варыянтнасці паказваецца, што найчасцей вар'іруюцца дзяслоўныя кампаненты, радзей – назоўнікавыя, зусім рэдка – іншыя. Унутры марфалагічнай варыянтнасці як адна з яе разнавіднасцей разглядаецца словаўтваральная варыянтнасць: *цягнуць ярэмец – цягнуць яром*. Да сінтаксічных аўтар адносіць варыянты са зменамі ў парадку кампанентаў (*дзяды вадзіць – вадзіць дзяды*), а таксама варыянты «з рознай склонавай ці прыназоўнікава-склонавай залежнасцю» [112, с.195]: *іншы раз – іншым разам, на поўную губу – поўнаю губою*. Разглядаючы «варыянтнасць як вынік эліпсавання фразеалагізма» (*душа ў пяткі схавалася – душа ў пяткі*), даследчык звяртае ўвагу і на адваротны працэс, калі адбываецца далучэнне дадатковых кампанентаў: *паляцець носам – паляцець носам у зямлю*.

Тыя самыя віды фразеалагічнага вар'іравання падаюцца Ф.М.Янкоўскім і ў дапаможніку для настаўнікаў «Беларуская фразеалогія» [110, с.44-46], але тут пытанню варыянтнасці адводзіцца ўсяго паўтары старонкі тэксту.

Больш падрабязна фразеалагічная варыянтнасць разглядаецца (праўда, у асноўным на прыкладах з твораў К.Крапівы) у працы І.Я.Лепешава «Фразеалогія ў творах К.Крапівы» [55, с.9-32]. Тут вылучаюцца фанетычныя (*раз-пораз – раз-порузу*), акцэнтныя (*рваць бакі – рваць бокі*), марфалагічныя (*стаяць у вачах – стаяць уваччу*), словаўтваральныя (*на маленькай – на малюсенькай*), сінтаксічныя (*на свае вочы – сваімі вачамі*), лексічныя (*з голымі рукамі – з пустымі рукамі*) і эліпсаваныя (*трымаць вуха востра – вуха востра*) варыянты. Кожнаму тыпу варыянтаў даецца азначэнне. Пры апісанні словаўтваральных варыянтаў аўтар звяртае ўвагу на іх магчымасць мець розную стылістычную афарбоўку. На яго думку, «розыны адценні могуць надавацца фразеалагізму пры дапамозе памяншальна-пяхотнага суфікса» [55, с.17]: *на адно слова – на адно славечка*. Да сінтаксічных варыянтаў І.Я.Лепешаў услед за Ф.М.Янкоўскім адносіць фразеалагізмы, якія адрозніваюцца будовай словазлучэнняў, прыназоўнікава-склонавай

залежнасцю і парадкам кампанентаў: *вылезці праз бок – вылезці бокам, час ад часу – час-часом, такі-сякі – сякі-такі*. Разгляд фразеалагічнай варыянтнасці ў гэтай працы абумоўлены неабходнасцю размежаваць «розныя моўныя з’явы: індывідуальна-аўтарскае і агульнамоўнае ўжыванне фразеалагізмаў як адзінак маўлення» [55, с.9]. Упершыню захаванне ўнутранай формы фразеалагізма вылучаецца як «крытэрыі пры адрозненні фразеалагізмаў з пераменным складам кампанентаў ад фразеалагізмаў-сінонімаў, кожны з якіх мае свой вобразны стрыжань» [55, с.21]. Паказана, што вар’іруюцца як паўназначныя, так і службовыя словы-кампаненты і што ў якасці пераменных кампанентаў выступаюць словы-сінонімы, а таксама словы, «паміж якімі існуюць пэўныя семантычныя сувязі» [55, с.22].

У 1978 г. выйшла з друку «Беларуская фразеалогія» А.С.Аксамітава. Тут, у параграфі «Форма фразеалагічнай адзінкі» [2, с.26-30], каратка (на дзвюх старонках) асвятляецца пытанне фразеалагічнай варыянтнасці. Аўтар падзяляе фразеалагічныя варыянты на фармальныя (*бачыць навывлет – бачыць навывёт*), лексічныя (*як за каменнай сцяной – як за мураванай сцяной*) і змешаныя: *што ёсць сілы (сіл, моцы)*. Фармальнымі варыянтамі, паводле А.С.Аксамітава, «з’яўляюцца фанетычныя, марфалагічныя, словаўтваральныя і іншыя замяніцелі кампанентаў фразеалагізма» [2, с.28]: *завесці курну (курню), мамін (мамчын) сыноч (сыночак)*. Да фармальных варыянтаў аўтар адносіць і трывальныя формы дзеяслоўнага фразеалагізма: *ветрыць носам – паветрыць носам*. На думку А.С.Аксамітава, у склад фразеалагічнай адзінкі ўваходзіць, акрамя варыянтнага кампанента, «факультатыўны член» (на самай справе гэта – слова-суправаджальнік). Аўтар лічыць магчымым яго «апушчэнне» і ілюструе гэта прыкладамі: *шчасце з жабіны прыгаршні – з жабіны прыгаршні, храці на ўсе застаўкі – на ўсе застаўкі*.

З канца 70-х гадоў павялічваецца колькасць беларускіх фразеолагаў, якія цікавяцца праблемай варыянтнасці. Да яе звяртаюцца З.А.Рудакоўская, Т.І.Тамашэвіч, М.М.Аляхновіч, С.К.Берднік, М.А.Даніловіч.

У артыкуле З.А.Рудакоўскай пад варыянтнасцю разумеюцца «змены фармальна-структурнага боку фразем» [75, с.49] і вылучаюцца фанетычныя, акэнталагічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, лексічныя і камбінаваныя варыянты. Да марфалагічных аўтар адносіць варыянты не толькі са змяненнямі ў граматычных формах, але і з адрозненнямі ў словаўтварэнні кампанентаў: *пад самым*

(саменькім) носам, выбіць з каляі (каляіны), пяты (пяткі) падмазаць. Сінтаксічнымі варыянтамі, паводле З.А.Рудакоўскай, з’яўляюцца «разнастайныя ўнутрыструктурныя пераўтварэнні фразеалагізма, якія ствараюць адметнасць у будове, сінтаксічных сувязях, парадку слоў» [75, с.50]: *на поўную губу – поўнай губой, не ў толк – не да толку*. Лексічнымі даследчыца называе як слоўнакампанентныя варыянты (*на край зямлі – на край свету*), так і варыянты з рознай колькасцю кампанентаў: *хоць касой касі – хоць касі*. Звяртаецца ўвага і на адрозненне варыянтаў фразеалагічнай адзінкі ад яе сінонімаў. Экспрэсіўна-стыліявая нятоеснасць, неаднолькавы аб’ём значэння, магчымасць мець розныя антонімы сведчаць, па меркаванні аўтара, аб наяўнасці двух розных фразеалагізмаў, якія з’яўляюцца сінонімамі.

У артыкуле «Аб варыянтах і сінонімах» [74] З.А.Рудакоўская аналізуе «некаторыя аспекты ўзаемаадносін» паміж варыянтамі і сінонімамі розных моўных адзінак, у тым ліку фразеалагізмаў. Варыянтамі лічацца «ўсе відазмяненні структуры моўнай адзінкі, якія не парушаюць цэласнасці яе будовы і зместу» [74, с.101]. Сінонімія вызначаецца як «галіна семантычных узаемаадносін моўных адзінак» [74, с.101]. Пры апісанні фразеалагічнай варыянтнасці ў асобныя тыпы вылучаюцца фанематычныя (*бакі рваць – бокі рваць*) і квантытатыўныя (*хоць касою касі – хоць касі*) варыянты.

Т.І.Тамашэвіч на матэрыяле старажытнай беларускай мовы разглядае эліпсіс фразеалагічных адзінак і змяненні граматычных формаў фразеалагічных кампанентаў [92], вывучае лексічную варыянтнасць фразеалагізмаў [85, с.12-18]. Як сцвярджае даследчык, «часцей за ўсё пад эліпсіс падпадаюць фразеалагічныя адзінкі, у складзе якіх ёсць кампаненты, выражаныя прыметнікамі» [92, с.14]. Ілюструючы фразеалагічную варыянтнасць у помніках старажытнага беларускага пісьменства, аўтар уключае ў варыяцыйны рад *голову положити – головы покладати – головы класти – головы сложити – головы положить* і фразеалагізмы-сінонімы *живот покладати, горло положити – горло класти – горло отвезити, здоровье положити* [85, с.15].

М.М.Аляхновіч, даследуючы фразеалогію беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX стст., звяртае ўвагу і на варыянтнасць фразеалагізмаў, пераважна лексічную і «ўжыванне фразеалагізмаў з эліпсацыяй кампанентаў» [68, с.15]. Аналізуюцца параўнальна нешматлікія прыклады, сцвярджаецца, што «найчасцей вар’іруюцца кампаненты дзеяслоўных фразеалагізмаў» [68, с.14-15], радзей – назоўнікавыя кампаненты. Апісваючы выразы «з эліпсацыяй кампанентаў», аўтар робіць выснову, што эліпсуюць

ца «пераважна фразеалагізмы гутарковага характару, якія па смантычнай злітнасці кампанентаў з'яўляюцца фразеалагічнымі адзінствамі» [4, с.10]. Прааналізаваныя прыклады (*узязць за каўнер, па шапцы даць, пад п'яную руку* і інш.) сапраўды пацвярджаюць сказанае, аднак, як будзе намі паказана ў далейшым, гэта сцвярджанне далёка не ахоплівае ўсе выразы з так званай «эліпсацыйнай кампанентаў».

С.К.Берднік у артыкуле «Варыянты некаторых фразеалагічных адзінак...» [15] піша пра неабходнасць адрозніваць агульнамоўныя варыянты фразеалагізма ад індывідуальна-аўтарскіх варыяцый, з аднаго боку, і ад фразеалагізмаў-сінонімаў – з другога. Аднак «аўтарскія фразеалагічныя наватворы» неаднаразова называюцца тут варыянтамі, а за агульнаўжывальнымі варыянтамі прызнаецца права мець функцыянальныя і экспрэсіўна-стылістычныя адрозненні. Памылкова, на нашу думку, адносяцца да варыянтаў *рубам ставіць пытанне* і *пытанне ставіцца рубам*, бо першы выраз – дзеяслоўны, а другі – недзеяслоўны.

У 1984 г. выйшла з друку манаграфія І.Я.Лепешава «Праблемы фразеалагічнай стылістыкі...» [49]. Тут, у сувязі са стылістычнай дыферэнцыяцыйнай сінанімічных фразеалагізмаў, упершыню ў беларускім мовазнаўстве пададзены пяць моўных паказчыкаў фразеалагічнай варыянтнасці і сінаніміі, «якія дазваляюць адрозніць адну з'яву ад другой» [50, с.60-64].

У кнізе М.А.Даніловіча «Граматычная характарыстыка фразеалагізмаў» [25] даследуюцца на марфалагічным і сінтаксічным узроўнях назоўнікавыя, прыметнікавыя і прыслоўныя фразеалагізмы і пры іх сінтаксічнай характарыстыцы асобна разглядаюцца сінтаксічныя варыянты, пад якімі разумеюцца «такія варыянты, якія маюць тоеснае значэнне, аднолькавую спалучальнасць, але характарызуюцца адрознасцю ў будове фразеалагізма, у сінтаксічных сувязях і адносінах, у парадку слоў-кампанентаў» [25, с.32]: *манна нябесная – манна з неба, як на заказ – як па заказе, ні холадна ні гарача – ні гарача ні холадна*. Разам з сінтаксічнымі апісваюцца і варыянты са зменамі ў колькасці кампанентаў: *кум каралю <сват міністру>, у <самым> саку*. Гаворыцца ў агульным плане (без канкрэтызацыі), што «змяненне колькасці кампанентаў мае дзве разнавіднасці: эліпсаванне, скарачэнне «лінейнай даўжыні» фразеалагізма і пашырэнне межаў фразеалагізма, уключэнне ў яго формулу дадатковага кампанента» [25, с.34].

Некаторыя дасягненні беларускіх фразеалагаў знайшлі сваё адлюстраванне (праўда, вельмі сціслае) і ў навучальных дапаможніках для студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ.

Так, у адным з іх [83, с.66-67] пералічваюцца віды варыянтнасці: лексічная, марфалагічная, сінтаксічная, фанетычная, акцэнтная, камбінаваная і «варыянтнасць – вынік эліпсацыі». Кожнаму віду адводзіцца па тры радкі – з азначэннем пэўнай варыянтнасці і прыкладамі. Не ўсе, аднак, прыклады, калі іх супаставіць з апісаннем у ФСБМ, можна кваліфікаваць як варыянты: *за розум брацца – за галаву брацца; свет завязаць – свет заслانیць; як бачыш – як бач; сюды-туды – сюд-туд*.

Прыкладна тое самае можна сказаць і пра апісанне варыянтаў у другім дапаможніку [39, с.139-142]. Тут, аднак, больш шырокую характарыстыку атрымалі варыянты тыпу *таптацца на адным месцы – таптацца на месцы*. Яны называюцца эліпсаванымі ці рэдукаванымі. Дарэчы, пры падачы варыянтаў гэтага тыпу бачым амаль даслоўнае супадзенне (але без двукоссяў) з аналагічным апісаннем такіх жа варыянтаў у кнізе І.Я.Лепешава «Фразеалогія ў творах К.Крапівы» [55, с.25, 27]. Як і ў папярэднім навучальным дапаможніку, тут далёка не ўсе пададзеныя прыклады з’яўляюцца сапраўднымі варыянтамі таго ці іншага тыпу (напрыклад: *з усёй сілы – на ўсю сілу; калоць вочы – калоць у вочы; даць дзёру – даць драла – даць драпака – даць лататы*).

У 1993 г. выйшаў з друку двухтомны «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» І.Я.Лепешава [52]. З’явілася магчымасць падрабязна, на багатым фактычным матэрыяле вывучаць фразеалагічную варыянтнасць.

У 1998 г. убачыла свет «Фразеалогія сучаснай беларускай мовы» І.Я.Лепешава [53]. Тут фразеалагізмы нашай літаратурнай мовы ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве атрымліваюць падрабязную і ўсебаковую характарыстыку (з этымалагічнага, семантычнага, марфалагічнага, сінтаксічнага і стылістычнага бакоў). Разглядаецца (у раздзеле «Семантычная характарыстыка фразеалагізмаў») і варыянтнасць, якая вызначаецца як «здольнасць аднаго і таго ж фразеалагізма выступаць у дзвюх, а то і болей разнавіднасцях, узаемазамяняльных у любым кантэксце» [53, с.73]. На чатырох з 10 старонак, адведзеных на варыянтнасць, апісваюцца на гэты раз не пяць, а шэсць крытэрыяў адрознення фразеалагічных варыянтаў ад сінонімаў, затым даецца характарыстыка лексічных, марфалагічных, словаўтваральных, фанетычных, акцэнтных і камбінаваных варыянтаў. У межах акцэнтных варыянтаў выдзяляюцца і акцэнтна-фанетычныя тыпу *хоць воўкам (ваўком) вый*. У асобны тып вылучаюцца канструктыўна-колькасныя варыянты (так даследчык называе варыянты з факультатыўным кампанентам). Якасная характарыстыка кожнага з тыпаў варыянтаў суправа-

джаецца яго акругленымі колькаснымі паказчыкамі. Робяцца некаторыя абагульненні пра ступень схільнасці да вар'іравання тых ці іншых фразеалагічных груп, разрадаў. Пры апісанні аднаго з крытэрыяў аўтар гаворыць пра немэтазгоднасць вылучэння сінтаксічных варыянтаў і выразы тыпу *бочка з порахам* і *параховая бочка* кваліфікуе як рознаструктурныя фразеалагічныя сінонімы.

Аналіз навуковай літаратуры паказвае, што ў беларускім мовазнаўстве, як, дарэчы, і ў рускім, а таксама ўкраінскім, з'ява фразеалагічнай варыянтнасці вывучалася толькі часткова і на абмежаваным фактычным матэрыяле. Няма адзінства поглядаў на яе сутнасць, тыпы варыянтаў, іх спецыфіку, прычыны іх узнікнення і г.д. Таму варыянтнасць фразеалагізмаў патрабуе далейшага ўсебаковага даследавання.

РАЗДЗЕЛ II

АДЛЮСТРАВАННЕ ВАРЫЯНТНАСЦІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У СЛОЎНІКАХ І ТЫПЫ ВАРЫЯНТАЎ

§ 1. Фразеалагічная варыянтнасць у слоўніках

Разгледзім спачатку, як адлюстравана фразеалагічная варыянтнасць розных яе тыпаў у наступных лексікаграфічных і фразеаграфічных працах: «Беларуска-рускі слоўнік» (БРС-62), «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы ў пяці тамах» (ТСБМ), «Фразеалагічным слоўніку для сярэдняй школы» (ФС), «Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы ў двух тамах» (ФСБМ).

БРС-62 [12] складаўся супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа ў той час, калі пытанні фразеалогіі яшчэ толькі пачыналі распрацоўвацца. Да таго ж у распараджэнні ўкладальнікаў слоўніка тады яшчэ не было багатай картатэкі з ілюстрацыйнымі прыкладамі ўжывання фразеалагізмаў у пісьмовым літаратурным маўленні. Таму фразеалагічная варыянтнасць знайшла тут толькі частковае адлюстраванне.

Так, на 281 старонцы (с.19-299) адзначаецца толькі лексічнае, канструктыўна-колькаснае, словаўтваральнае, марфалагічнае і камбінаванае вар'іраванне фразеалагізмаў. Сярод пададзеных варыянтаў пераважаюць лексічныя; больш за 30 фразеалагічных адзінак маюць пераменныя словы-кампаненты: *браць за душу (сэрца)*, *з галавы (памяці, думак) не выходзіць*, *гнуць спіну (горб)* і інш. У трынаццаці выразях адлюстравана канструктыўна-колькасная варыянтнасць: *свету (белага) не бачыць*, *звіць (сабе) гняздо*, *ні (ад-*

ной) *жывой душы* і г.д. Зусім рэдка (у дзевяці фразеалагізмах) фіксуюцца варыянты іншых тыпаў – словаўтваральныя (*галаву злажыць – галаву палажыць*), марфалагічныя (*губляць з вачэй – губляць з вока*) і камбінаваныя (*як вокам скінуць (акінуць, схапіць)*).

На с. 300-400 варыянтнасць адлюстравана толькі ў 5% фразеалагізмаў. Заўважым, што ў БРС-62 нярэдка асобныя, самастойныя фразеалагізмы падаюцца як варыянты аднаго выразу. Лексічную варыянтнасць, паводле слоўніка, маюць, напрыклад, такія выразы: *зандзіраваць (намацваць) глебу, збіць з панталыку (тропу)*. Але наўрад ці так гэта. Як паказана ў этымалагічных даведніках (ЭСФ-2, с.72, 74), гэта дзве пары не варыянтаў, а сінанімічных фразеалагізмаў, кожны з якіх адрозніваецца ад другога сваёй першапачатковай вобразнасцю, этымалагічным значэннем. Не з’яўляюцца таксама варыянтамі фразеалагізмы *глядзець праўдзе ў вочы* і *глядзець смерці ў вочы*. Узаемазамена гэтых выразаў немагчымая, бо першы мае значэнне ‘цвяроза ацэньваць сапраўднае становішча’, а другі – ‘быць у вялікай небяспецы, блізкай да смерці’.

Як вядома, некаторыя фразеалагізмы маюць валентна абмежаванае значэнне, г.зн. рэалізуюцца ў маўленні толькі пры наяўнасці пэўнага слова-суправаджальніка ці некалькіх такіх слоў, якія, аднак, не ўваходзяць у склад фразеалагічнай адзінкі. Апошняя акалічнасць не заўсёды ўлічваецца ў слоўніку. Тут іншы раз словы-суправаджальнікі ўключаюцца ў фразеалагізм як яго пераменныя кампаненты: *да касцей прамокнуць (прамёрзнуць)*.

Хоць складальнікі БРС-62 пішуць, што «фразеалагічныя выражэнні... змешчаны ў артыкулах пад апорным словам» (с.7), але трапляюцца выпадкі, калі адзін і той жа фразеалагізм прыводзіцца не адзін раз, а два і болей у розных слоўнікавых артыкулах. Напрыклад, фразеалагізм *сагнуць (скруціць) у бараноў рог* змешчаны пад прыметнікам *бараноў* і назоўнікам *рог*, а фразеалагізм *абліваць гразю (памыямі)* – пад дзеясловам *абліваць* і назоўнікам *памыі*. Пры гэтым варыянтнасць першага выразу адлюстравана толькі аднойчы, а другога – столькі разоў, колькі ён пададзены ў слоўніку.

Слоўнік быў перавыдадзены ў 1988-1989 гг. (у двух тамах) [13]. Складальнікі гэтага даведніка, перапрацаванага і дапоўненага, хоць і выкарыстоўвалі, як сказана ў прадмове, трохмільённую картажку, але асабліва значных змен у падачы фразеалагізмаў не заўважаецца. Пры параўнанні абодвух выданняў (супастаўлены сто старонак на літару «П») у другім выданні выяўлена на 16 двухварыянтных выразаў больш, чым у папярэднім. Аднак гэтыя лічбы

вельмі ўмоўныя. Тут, як і ў БРС-62, розныя па значэнні фразеалагізмы *не паверыць сваім вачам* і *не паверыць сваім вушам*, *лёгка на пад'ём* і *цяжкі на пад'ём*, *палажыць пачатак* і *палажыць канец* і пад. падаюцца як дзве разнавіднасці аднаго выразу; іншы раз свабодныя словазлучэнні тыпу *вучыцца на ўласных (сваіх) памылках* разглядаюцца як фразеалагізмы, для якіх характэрна варыянтнасць.

Больш поўна фразеалагічная варыянтнасць адлюстравана ў ТСБМ [91]. Так, у другім томе слоўніка на с.135-335 варыянтнасць адзначаецца прыблізна ў 19% фразеалагізмаў. Каля 9% прыпадае на лексічныя варыянты: *даць галаву на адрэз (адсячэнне)*, *жыўцом з'есці (праглынуць)* і г.д. Сярод нелексічных пераважаюць канструктыўна-колькасныя варыянты: *і ў вус (сабе) не дзьме, не жылец (на гэтым свеце)* і інш. У нешматлікіх фразеалагізмах паказана марфалагічная (*вуха дзярэ – вушы дзярэ*), словаўтваральная (*адкрыць душу – раскрыць душу*) і камбінаваная варыянтнасць (*кроў ледзянее (стыне) (у жылах)*). Пададзены адзінкавыя выпадкі фанетычнай варыянтнасці (*зубы загаворваць – зубы загаварваць*) і акцэнтнай (*дάρма што – дарма што*).

Зафіксаваная ў слоўніку варыянтнасць некаторых фразеалагізмаў з'яўляецца памылковай. Так, да варыянтаў аднаго выразу тут адносяцца самастойныя мнагазначныя фразеалагізмы *на самую завязку* і *пад завязку*, якія адрозніваюцца адзін ад аднаго колькасцю значэнняў (гл. ФСБМ). Слова-суправаджальнікі некаторых фразеалагічных адзінак падаюцца як іх пераменныя кампаненты: *не магчы (не ўмець) звязаць двух слоў*. У такіх выпадках не зразумела, з чым маем справу: з фразеалагізмам, які мае валентна абмежаванае значэнне, ці з выразам, якому ўласціва лексічная варыянтнасць.

У «Фразеалагічным слоўніку для сярэдняй школы» [21] варыянтнасць маюць 23% фразеалагізмаў (а ўсяго іх 1339). Тут дастаткова шырока пададзены лексічныя (*вядомая рэч – вядомая справа*), канструктыўна-колькасныя (*хоць <ты> іголки збірай*), марфалагічныя (*выбіцца з сілы – выбіцца з сіл*), словаўтваральныя (*даць жару – задаць жару*) і камбінаваныя варыянты (*з усяе сілы (моцы; з усіх сіл)*). У нешматлікіх фразеалагізмах адзначана фанетычная (*шарая гадзіна – шэрая гадзіна*) і акцэнтна-фанетычная (*молада-зялёна – молада-зелена*) варыянтнасць. Зусім няма акцэнтных варыянтаў. Як і папярэднія слоўнікі, ФС не пазбаўлены недахопаў у адлюстраванні варыянтнасці. Тут зрэдку лічацца варыянтамі самастойныя фразеалагізмы-сінонімы, якія адрозніваюцца сваёй унутранай формай: *як асінавы ліст – як асіна, стаяць над*

душой – *стаяць над каркам*. Часам абавязковыя прыфразеалагічныя словы ўключаюцца ў структуру фразеалагізма і бяруцца ў круглыя дужкі, як і яго варыянтныя кампаненты: *бочку арыштан-таў (нагаварыць)*, *з вузел (ростам)*, *на роўную нагу (станавіцца)*. Гэта, зразумела, ускладняе вызначэнне сапраўднай варыянтнасці ў фразеалагізмах, уключаных у слоўнік. Дарэчы, і тут словы-суправаджальнікі нярэдка памылкова ўводзяцца ў склад фразеалагізма: *вырваць з лап (кіпцюроў)*, *верзці грушу на вярбе, глядзець як вока, святым духам жыць* і пад.

У 1993 г. выдадзены «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы ў двух тамах» І.Я.Лепешава [52]. Як сказана ў анатацыі, «такі вялікі фразеалагічны слоўнік выдаецца ў рэспубліцы ўпершыню. У ім даецца апісанне каля 6 тысяч фразеалагізмаў, кожны з якіх атрымлівае семантычную, граматычную і стылістычную характарыстыкі. Паводле адбору матэрыялу і яго граматычнай і стылістычнай ацэнак гэта нарматыўны слоўнік фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы». Тут фразеалагічная варыянтнасць адлюстравана найбольш поўна і ва ўсіх яе відах. Існаванне кожнага варыянта падмацоўваецца цытатамі пераважна з твораў мастацкай літаратуры. Толькі ў адзінкавых выпадках можна знайсці недакладнасці ў адлюстраванні фразеалагічнай варыянтнасці.

Так, фразеалагізмы *свет пераварочваеца* і *свет пераварочваеца ў вачах* змешчаны ў адным слоўнікавым артыкуле як два варыянты аднаго выразу. Думаецца, няма падстаў лічыць прыведзеныя выразы канструктыўна-колькаснымі варыянтамі: іх узаемазамена ў кантэксте немагчымая. Наяўнасць у адным з выказаў кампанента ў *вачах* абумоўлівае іх розную спалучальнасць са словамі кантэксту: першы кіруе назоўнікам ці займеннікам у форме давальнага склону (*свет пераварочваеца каму*), другі звязваецца сувяззю дапасавання з залежным словам-азначэннем (*свет пераварочваеца ў вачах чыіх*).

У пералічаных вышэй слоўніках варыянтнасць аднаго і таго ж фразеалагізма нярэдка адлюстроўваецца па-рознаму. Параўн., напрыклад: 1) *кідаць словы на вецер* (БРС-88), *кідаць (пускаць) словы на вецер* (ТСБМ), *кідаць на вецер словы* (ФС), *кідаць (пускаць) словы (слова) на вецер* (ФСБМ); 2) *малако на губах не абсохла* (БРС-88), *малако на губах не абсохла* (ТСБМ), *малако на губах не абсохла (высахла)* (ФС), *<матчына (мамчына, маміна)> малако на губах не абсохла (высахла, павысыхала)* (ФСБМ); 3) *як укопаны* (БРС-88), *як (нібы, быццам) укапаны (укопаны)* (ТСБМ), *як укопаны* (ФС), *як укопаны (укапаны)* (ФСБМ).

Фразеалагічная варыянтнасць адзначаецца і ў тлумачальных слоўніках фразеалагізмаў з народна-дыялектнай мовы і асобных гаворак. Такіх слоўнікаў у нас чатыры.

У «Беларускай фразеалогіі» [111] Ф.Янкоўскага апісваецца каля 1020 фразеалагізмаў, сабраных аўтарам амаль з усіх раёнаў Беларусі, а таксама выпісаных з тэкстаў жывой народнай мовы і фальклорных твораў (зборнікі Е.Раманова, А.Сержпутоўскага і інш.). У прадмове да слоўніка Ф.Янкоўскі адзначае, што нярэдка пэўны выраз у розных раёнах рэспублікі ўжываецца ў іншай разнавіднасці. Таму ў гэтым слоўніку фразеалагічная варыянтнасць знайшла вельмі шырокае адлюстраванне, куды шырэйшае, чым у слоўніках літаратурнай мовы. Так, на с.180 чытаем: *і крошкі (крошачкі, капачкі, брызачкі, кропелькі, парашынкi) падабраў (пабраў)*. Параўн. у ФСБМ: <і, усе> *крошачкі (кропелькі) пабраў (падабраў)*; у ТСБМ: *і крошкі падабраць*; у ФС: *і крошачкі пабраў (усе крошачкі пазбіраў)*. Між іншым, шмат выказаў, у якіх паказана варыянтнасць, не з'яўляюцца фразеалагізмамі. Гэта словазлучэнні тыпу: *прыпасці (прыйсціся) да спадабы, прымаць (браць) у прымы, узбівацца (выбівацца) на гаспадарку* і інш. У слоўніку нярэдка як варыянты падаюцца фразеалагізмы-сінонімы. Так, у адзін слоўнікавы артыкул зведзены фразеалагізмы *аж з горла прэ – аж з горла лезе*, якія хоць і маюць аднолькавае значэнне, але адрозніваюцца экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкай: першы выраз мае адценне пагардлівасці, другі – адценне неадабральнасці.

«Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі» Е.С.Мяцельскай і Я.М.Камароўскага [66] змяшчае каля 1300 выказаў (без адсылак), сабраных пераважна ў Стаўбцоўскім і Слуцкім раёнах, часткова і ў іншых раёнах рэспублікі (каля 60). Фразеалагізмы маюць паметы, якія паказваюць на сінтаксічную сувязь з кантэкстам і эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку выказаў. Адзначаецца і фразеалагічная варыянтнасць. Аднак існаванне некаторых з прыведзеных у слоўніку варыянтаў выклікае сумненне. Напрыклад, фразеалагізмы *вісець на шыі і вісець на галаве* пададзены як варыянты аднаго мнагазначнага выразу. Але толькі ў першым значэнні гэтага выразу абодва варыянты пацверджаны цытатамі. У якасці варыянтаў часта падаюцца фразеалагізмы-сінонімы, якія адрозніваюцца адзін ад аднаго ўнутранай формай: *як у бога за пазухай – як у бога за дзвярыма*.

Фразеалагічны слоўнік Г.Ф.Юрчанкі складаецца з трох кніг: «І коціцца і валіцца» [105], «І сячэ і паліць» [106], «Слова за слова» [107]. У ім апісана каля 4400 выказаў адной гаворкі (Чырванагор-

скага сельсавета Мсціслаўскага раёна). Сярод іх ёсць і агульнамоўныя, і міждыялектныя, і вузка мясцовыя выразы. У даволі многіх выпадках адзначаецца іх варыянтнасць. Але не ўсюды яна паказана правільна. Варыянты часта змешваюцца тут з самастойнымі фразеалагізмамі-сінонімамі, якія адрозніваюцца зыходнай вобразнасцю, напрыклад: *вока гарыць* і *зуб гарыць*, *гол як сакол* і *гол як бізун*.

У гэтым слоўніку фразеалагізмы, якія рэалізуюць сваё значэнне толькі ў строга акрэсленай канструкцыі, падаюцца без паказу іх абавязковай лексіка-сінтаксічнай сувязі з кантэкстам. Факультатывныя кампаненты фразеалагізма бяруцца ў прамыя дужкі. Аднак у такіх выпадках іншы раз у выраз з быццам бы канструктыўна-колькаснай варыянтнасцю памылкова аб'ядноўваюцца два сінанімічныя фразеалагізмы, якія маюць неаднолькавую спалучальнасць са словамі кантэксту. Напрыклад, *выбіваць дур [з галавы]*, як відаць са шматлікіх ілюстрацый, пры ўжыванні ў складзе першых двух кампанентаў патрабуе паказчыка *з каго*, а пры ўжыванні ў «поўным» складзе – *каму*. Гэтак жа не паддаюцца ўзаемазамяняльнасці і, значыць, не з'яўляюцца варыянтамі «поўная» і «скарочаная» формы выразу *халера сядзіць [у касцях]*: «скарочаная» ўжываецца з паказчыкам *у кім (у чалавеку, у ім)*, а «поўная» – *у каго, у чых (у чалавеку, у яе касцях)*.

У працы І.Я.Лепешава «З народнай фразеалогіі: Дыферэнцыяльны слоўнік» [47] змешчана каля 700 выказаў, сабраных з розных раёнаў пераважна Гродзенскай і Віцебскай абласцей. Асабліва сцю слоўніка з'яўляецца найперш тое, што ўсе пададзеныя тут выразы не апісваліся ў ранейшых даведніках як літаратурнай, так і дыялектнай мовы. Кожны фразеалагізм атрымлівае семантычную, граматычную, а часам стылістычную і этымалагічную характарыстыку. У 13% фразеалагізмаў паказана варыянтаў. Адлюстраваны ўсе восем тыпаў фразеалагічных варыянтаў. Больш шырока паддадзены лексічныя варыянты (*аблізаць мяла – аблізаць качалку*) і тыя, што адрозніваюцца як будовай, так і колькасцю кампанентаў (*кот за ноч з'есць <і вады не нап'ецца>*). Дарэчы, апошнія варыянты тут упершыню атрымліваюць назву канструктыўна-колькасных.

Як відаць са сказанага, вызначыць мяжу, рубаж фразеалагічнага вар'іравання і адрозніць варыянты ад сінонімаў – далёка не заўсёды лёгка справа. З-за адсутнасці неабходных тэарэтычных напрацовак па гэтым пытанні ў перакладных, тлумачальных і фразеалагічных слоўніках даволі часта сустракаюцца недакладнасці пры апісанні фразеалагізмаў і іх варыянтаў, змешваюцца варыянты і самастойныя фразеалагічныя адзінкі.

§ 2. Тыпы фразеалагічных варыянтаў і моўныя паказчыкі варыянтнасці і сінанімічнасці ў фразеалогіі

Іншы раз у навуковай літаратуры сустракаюцца сцвярджэнні, што «ў прыцыпе кожны кампанент фразеалагізма можа вар’іравацца, г.зн. дапускаць тыя ці іншыя змены» [64, с.69]. Параўн. таксама: «Варыянтным можа быць амаль кожны з кампанентаў фразеалагізма» [2, с.28]. Такія сцвярджэнні, аднак, не падмацоўваюцца ніякімі колькаснымі паказчыкамі. Зварот да слоўнікаў беларускай літаратурнай мовы (перакладных, тлумачальных і фразеалагічных) паказвае, што гэтыя сцвярджэнні памылковыя. У найбольш поўным на сённяшні дзень двухтомным «Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы», а таксама ў дадатку да гэтага слоўніка [51, с.20-43] пададзена 5868 фразеалагізмаў. Толькі 31 працэнт выразаў ахоплены з’явай варыянтнасці. Астатнія – безварыянтныя, з пастаянствам замацаванага за імі зместу, кампанентнага складу і структуры.

У даследчыкаў фразеалогіі, як ужо адзначалася, няма адзінства думак адносна тыпаў варыянтаў, іх колькасці, размежавання варыянтаў. Аналіз фактычнага матэрыялу, змешчанага ў ФСБМ і памянёным дадатку да яго, дазваляе вылучыць 8 тыпаў фразеалагічных варыянтаў. Такую класіфікацыю апошнім часам прапанаваў І.Я.Лепешаў [53, с.77-82], і з ёю нельга не згадзіцца. Першыя 6 тыпаў вылучаюцца ў залежнасці ад таго, «што змяняецца ў фразеалагізме: увесь кампанент ці толькі яго асобны фармальны бок» [53, с.77]. Гэта варыянты: 1) лексічныя: *на сёмым (дзясятым) небе*; 2) марфалагічныя: *вастрыць вушы (вуха)*; 3) словаўтваральныя: *падкінуць (укінуць) агню ў хату*; 4) фанетычныя: *скура (шкура) гарыць*; 5) акцэнтныя: *затычка (затычка) ва ўсе дзіркі*; 6) акцэнтна-фанетычныя: *супраць (супроць) шэрсці*. У асобныя групы павінны вылучацца варыянты канструктыўна-колькасныя (*галава <i>i</i> два вухі*) і камбінаваныя (*зламаць <сабе> галаву (шыю)*). І вось чаму.

«Замена аднаго слова-кампанента другім, а таксама вар’іраванні іншага характару заўсёды адбываюцца, як ужо гаварылася, у рамках адной і той жа сінтаксічнай канструкцыі. Выключэнне складаюць фразеалагізмы з факультатыўнымі кампанентамі ў іх складзе, здольныя ўжывацца то ў поўным, то ў скарачаным выглядзе. Такія варыянты (тыпу: *рассыпацца <дробным> макам, малочныя рэкі <з кісельнымі берагамі>, кум каралю <і свят міністру>*) найбольш правамерна называць **канструктыўна-**

колькаснымі (а не эліпсаванымі ці рэдукаванымі, як іх нярэдка называюць), бо, скажам, варыянты *малочныя рэкі* і *малочныя рэкі з кісельнымі берагамі* адрозніваюцца адзін ад аднаго сваёй канструкцыяй і колькасцю кампанентаў, адзін з гэтых варыянтаў выкарыстоўваецца ў сваёй поўнай, нескарочанай форме, а другі – у эліпсаваным, рэдукаваным выглядзе (і толькі гэты другі можна называць эліпсаваным – пры параўнанні з першым)» [53, с.80-81].

Што да камбінаваных варыянтаў, то ў іх назіраецца вар’іраванне рознага характару. Напрыклад, у фразеалагізме <як, быццам, нібы> *гара з плеч (плячэй)* <звалілася (скацілася)> спалучаецца лексічная, канструктыўна-колькасная, марфалагічная і акцэнтная варыянтнасць.

Асобныя даследчыкі вылучаюць і так званыя сінтаксічныя варыянты фразеалагізмаў.

У працах такіх вядомых рускіх фразеологаў, як У.П.Жукаў, А.І.Малаткоў, М.І.Сідарэнка, М.М.Шанскі і інш., няма нават упамінавання пра сінтаксічныя варыянты. Няма яго таксама і ў сучасных падручніках ці навучальных дапаможніках для студэнтаў-філолагаў па рускай мове. Тое самае варта сказаць і пра навуковую і навучальную літаратуру па ўкраінскай фразеалогіі (кнігі Л.Г.Скрыпнік, В.Д.Ужчанкі і інш.). Выключэннем можна лічыць, бадай, толькі працы А.І.Дзібровай [26, с.119-121; 27, с.318], якая сярод розных тыпаў фразеалагічных варыянтаў разглядае і сінтаксічныя, адносячы да іх, напрыклад, такія разнавіднасці: *бросить камень (камнем)*, *капля за каплей (по капле)*, *черт несет (черти несут)*, *карта бита (карты биты)*. Але, як ужо часткова адзначалася і будзе больш падрабязна паказана далей, гэта не сінтаксічныя, а марфалагічныя варыянты, адны з іх адрозніваюцца склонавай, другая – прыназоўнікава-склонавай формай граматычна залежнага кампанента, трэцяя – лікавымі формамі сваіх кампанентаў: *черт несет – черти несут*, *карта бита – карты биты*.

Яшчэ да А.І.Дзібровай у 1968 г. на Усесаюзнай канферэнцыі фразеологаў, прысвечанай праблемам устойлівасці і варыянтнасці фразеалагізмаў, пра сінтаксічныя «варыяцыі» гаварыла Е.А.Іваннікава [35, с.122-123]. У яе выступленні фігуравалі такія прыклады: *бросить камень (камнем)*, *переливать из пустого в порожнее – переливание из пустого в порожнее*, *раскрыть карты – карты раскрыты*. Пра першы з гэтых прыкладаў гаварылася ўжо вышэй. А ў двух другіх – не варыянтнасць і не «варыяцыі». Гэта, як паказана ў ФСБМ, не два фразеалагізмы з іх «варыяцыямі», а частыры самастойныя адзінкі. *Пераливаць з пустога ў парожняе і адкрываць (раскрываць) <свае> карты* – два дзеяслоўныя фра-

зеалагізмы; *пераліванне з пустога ў парожняе* – назоўнікавы фразеалагізм са значэннямі ‘марная трата часу’ і ‘пустая балбатня’; *усе карты раскрыты* (чые) – несудадносны фразеалагізм са значэннем ‘чые-небудзь планы, намеры, дзеянні выяўлены, перасталі быць тайнай каго-небудзь’.

Ёсць трохрадкавая інфармацыя пра сінтаксічныя варыянты і ў артыкуле В.І.Зіміна [34, с.81] з такімі ж супярэчлівымі, переракавальнымі прыкладамі: *заварить кашу – каша заварилась; не оставит камня на камне – не осталось камня на камне; связать руки кому – связать по рукам кого; показать, где раки зимуют – узнать, где раки зимуют*.

Як відаць з апублікаваных матэрыялаў памянёнай канферэнцыі, больш ніхто, апрача Е.А.Іваннікавай і В.І.Зіміна, не вылучаў асобны тып сінтаксічных варыянтаў (ці «варыяцыі»). Аднак гэта небездакорнае сцвярджэнне было перанесена ў беларускую фразеалогію, у навуковай [112, с.194-196; 55, с.18-20; 75, с.60; 25, с.32-36, 67-71, 101-103] і навучальнай [84, с.83; 39, с.139-140] літаратуры сінтаксічную варыянтнасць сталі разглядаць у шэрагу іншых фразеалагічных варыянтаў.

Да сінтаксічных варыянтаў сталі адносіць і такія фразеалагізмы, якія ўжываюцца ў маўленні то з прамым, то з адваротным размяшчэннем кампанентаў (*біць бібікі – бібікі біць*). Відаць, думка пра змены ў парадку кампанентаў як адзін з відаў вар’іравання была запазычана з артыкула М.І.Чарамісінай [98, с.152-153], хоць тут такія змены (у параўнальных зваротах) толькі адзначаюцца, але не называюцца сінтаксічнай варыянтнасцю. Паколькі ў нашай мове, як і ў некаторых іншых, адносна свабодны парадак слоў, то гэта датычыць не толькі пераменных словазлучэнняў і сказаў, але і фразеалагізмаў і да фразеалагічнай варыянтнасці не мае ніякага дачынення. Гл. пра парадак кампанентаў у фразеалагізмах у працы І.Я.Лепшава [53, с.169-172].

Як фразеалагізмы з сінтаксічнай варыянтнасцю сталі разглядаць і такія выразы, якія маюць факультатыўны кампанент (адзін і болей): *кум каралю <і сват міністру>*, у *<самай> сіле*, як *<дурань>* з *пісанай торбай* і г.д. Але ж гэта не сінтаксічныя, а канструктыўна-колькасныя варыянты.

У навуковай і навучальнай літаратуры ў лік сінтаксічных варыянтаў трапляюць: а) выразы, у якіх граматычна залежны назоўнікавы кампанент падпадае пад неаднолькавае змяненне склонавых ці прыназоўнікава-склонавых формаў: *заламаць асінку (-ай)*, *браць з боём (-ю)*; гэта, як ужо гаварылася, марфалагічныя варыянты; б) выразы, якія па розных прычынах не з’яўляюцца варыян-

тамі наогул: *мухі ў носе* – з *мухамі ў носе* (гэта не варыянты і не сінонімы; першы мае два значэнні – ‘злосць, непрыязнасць’ і ‘хто-небудзь вельмі ўпарты, капрызны’, а другі – прыметнікавы са значэннем ‘вельмі наравісты, упарты’); *іншы раз – іншым разам* (апoшні мае два значэнні, адно з іх сінанімічнае з адзіным значэннем першага выразу); *браць да галавы – браць у галаву* (другі найчасцей ужываецца з факультатыўным кампанентам *сабе* і ў форме *браць <сабе> у галаву* выступае як выраз з канструктыўна-колькаснай варыянтнасцю, таму *браць да галавы* і *браць <сабе> у галаву* павінны кваліфікавацца не як варыянты, а як сінонімы).

Карацей кажучы, няма ніякіх падстаў вылучаць у асобны тып сінтаксічныя варыянты фразеалагізмаў, бо яны не існуюць. Усе фразеалагічныя варыянты добра кладуцца ў раней згаданую васьмітыпную схему варыянтнасці.

Адны варыянты ў кожным асобным выпадку ўсведамляюцца як дзве (часам болей) разнавіднасці пэўнага выразу. Другія ж, асабліва лексічныя (а гэта найбольш пашыраны тып), маюць знешняе падабенства з фразеалагізмамі-сінонімамі, у якіх ёсць агульны для іх кампанент (*браць за горла – браць за жабры, брацца за розум – брацца за галаву, даць драпака – даць лататы*). Таму такія варыянты і сінонімы досыць часта змешваюцца як у лексікаграфічных працах, так і ў навуковай літаратуры.

Існуюць, аднак, і ўжо апісаны 6 моўных паказчыкаў варыянтнасці і сінанімічнасці, якія дазваляюць адрозніць адну з’яву ад другой [52, т.1, с.9-11; 53, с.73-76]. Так, карыстаючыся адным з гэтых паказчыкаў-крытэрыяў, пераконваемся, што *грунт хістаецца* і *глеба хістаецца* захоўваюць у непарушнасці сваю агульную для іх унутраную форму (вобразнае ўяўленне, этымалагічнае значэнне) і таму з’яўляюцца несумненнымі варыянтамі адной моўнай адзінкі. Выразы ж *кашы не зварыш* і *піва не зварыш*, пададзеныя ў ТСБМ (т.2, с.488) як два варыянты аднаго фразеалагізма, варта лічыць сінонімамі, кожны з якіх этымалагічна звязаны з індывідуальным непаўторным вобразным стрыжнем. Выраз *кашы не зварыш* склаўся на аснове *піва не зварыш*, дзе *піва* ў яго зыходным сэнсе абазначала ‘пітво, што даўней варылася ў складчыну і сумесна выпівалася ў святочныя дні’ [56, ч.1, с.68-69].

Не закранаючы астатніх крытэрыяў, адзначым, што, гаворачы пра такія моўны паказчыкі варыянтнасці, як неабходнасць таго, каб варыянтныя відазмяненні адбываліся ў рамках адной і той жа сінтаксічнай канструкцыі, трэба, аднак, мець на ўвазе, што гэты паказчык не распаўсюджваецца на канструктыўна-колькасную варыянтнасць. Фразеалагізмы з канструктыўна-колькаснай варыянтнасцю.

цю могуць ужывацца як у поўнай, так і ў скарочанай форме, а значыць, і ў неаднолькавай сінтаксічнай канструкцыі. Іх факультатыўны кампанент (ці кампаненты) у слоўніках бяруцца ў ломанья дужкі, напрыклад: *з галоднага краю <прыехаў>, порахам пахне <у наветры>, на чым свет <стаіць>*. Дарэчы, у п'есе Я.Купалы «Тутэйшыя» апошні з прыведзеных выказаў выкарыстаны тры разы і ва ўсіх трох выпадках толькі ў скарочаным выглядзе (прычым у маўленні не аднаго, а трох розных персанажаў): [Спічыні:] ... пад канец бухаеце грамабойным голасам і, разумеецца, *на чым свет* патрасаеце кулакамі; [Гарошка:] Вылез на вуліцу і давай з іншымі *на чым свет* шумець і крычаць; [Гануля:] Як толькі немцы выйшлі, то ён ужо на другі дзень палез на Трэку недзе на вышкі і давай *на чым свет* падбухторваць людзей.

З пропускам дзеяслоўнага кампанента гэты фразеалагізм ужываецца, напрыклад, і ў такіх кантэкстах: Шафёр злועца, плоецца і лаецца. Лаецца – *на чым свет* (А.Вярцінскі); Лухта! Забабоны! Знахарак вунь усе *на чым свет* лаюць. Шарлатанкі (А.Дударэў). Гэты ж выраз шырока выкарыстоўваецца і ў поўным выглядзе, напрыклад: Рухавы лейтэнант ужо распякаў *на чым свет стаіць* нязграбнага паліцая (М.Лынькоў); Сілівей Зязюля ляў яго ўсю дарогу *на чым свет стаіць* (В.Каваль); Гаспадыня кляне цябе *на чым свет стаіць* (М.Гарэцкі).

Ва ўсіх прыведзеных і шмат якіх іншых прыкладах, пададзеных у ФСБМ, гэты фразеалагізм, ужываючыся як у поўнай, так і ў эліпсаванай форме, рэалізуе адно і тое ж прыслоўна-акалічнаснае значэнне 'вельмі моцна, нястрымна', уступае ў спалучальную сувязь з дзеясловамі адной тэматычнай групы (*лаяць, распякаць, шумець* і пад.); яго разнавіднасці свабодна ўзаемазамяняюцца адна адной у любым кантэксте.

Параўн. цяпер ужыванне такіх моўных адзінак, як *карона з галавы не спадзе* (ў каго) і *карона не зваліцца* (не спадзе) (з каго): Ну няўжо было цяжка яе маці звярнуцца да мяне самой? *Карона б з галавы не спала ў яе* (А.Варановіч); Пры размове будзьце ветлівымі... Калі нават людзі абражаць стануць – *карона з галавы не спадзе* [у вас] (А.Карпюк); – Выходзіць, дарэмна мы вас патурбавалі... – Нічога, – супакоіў дзед, – з-за гэтага *карона з мяне не зваліцца* (І.Сіняўскі); І тут *карона з іх не спала*, ім у палоне гора мала, і больш пачэсны ім канвой (Я.Колас).

Першы выраз (*карона з галавы не спадзе ў каго*) менавіта ў такім кампанентным складзе фіксуецца ў зборніку І.І.Насовіча [67, с.68], працы М.Федароўскага [95, с.137] і ў ФСБМ (т.1, с.494). Другі (*карона не зваліцца/спадзе з каго*) падаецца ў слоўніку Г.Ф.Юр-

чанкі [106, с.36] і ў ФСБМ (т.1, с.494). Можна было б падумаць, што перад намі не два самастойныя сінанімічныя выразы, а дзве канструктыўна-колькасныя разнавіднасці аднаго фразеалагізма з факультатыўнымі кампанентамі з *галавы*. Але гэта не так. Яны адрозніваюцца адзін ад аднаго, па-першае, сваімі спалучальнымі магчымасцямі. Абодва маюць канструктыўна абмежаванае значэнне, якое патрабуе інфарматыўнай падтрымкі з боку залежнага ад яго слова, але ў першага (*карона з галавы не спадзе*) – гэта канструкцыя «фразеалагізм + у каго», а ў другога (*карона не зваліцца*) – «фразеалагізм + з каго». Па-другое, як вынік першага адрознення, гэтыя выразы не паддаюцца ўзаемазамене, пры спробе замены аднаго другім патрабуецца абавязковая перабудова сказа.

Тое самае назіраем і пры супастаўленні, напрыклад, такіх фразеалагізмаў: *хмары згушчаюцца над галавой* (чыёй, каго) і *хмары згушчаюцца* (над кім, над чым), *грунт хістаецца пад нагамі* (чыімі, у каго) і *грунт хістаецца* (пад кім).

Выходзячы са сказанага, можна зрабіць такую выснову. Апрача раней памянёных шасці моўных паказчыкаў варыянтнасці і сінанімічнасці, варта вылучыць і сёмы паказчык. Яго сутнасць у тым, што варыянты як узаемазамяняльныя разнавіднасці аднаго і таго ж фразеалагізма заўсёды маюць аднолькавую лексіка-граматычную спалучальнасць са словамі кантэксту і гэтым адрозніваюцца ад фразеалагічных сінонімаў, для якіх аднолькаваць такой сувязі зусім не абавязковая.

Так, *асіна <горкая, сухая> плача* (па кім), *вечер у галаве <гуляе>* (у каго), *вешаць лапшу <на вушы>* (каму), *душа разрываецца <на часткі>* (чыя, у каго), *грош цана <у базарны дзень>* (каму, чаму), *клёпкі не хапае <у галаве>* (у каго), *мароз па скуры <прабязгае>* (у каго, каго, чыёй), *шалёная муха ўкусіла <за вуха>* (каго) – фразеалагізмы з канструктыўна-колькаснай варыянтнасцю. А, напрыклад, такія выразы, як *хмары расейваюцца над галавой* (чыёй, каго) і *хмары расейваюцца* (якія, чаго), *надзяваць хамут на шыю* (каму, каго) і *надзяваць хамут* (на каго), *не спускаць з вачэй* (каго, што) і *не спускаць вачэй* (з каго, з чаго), павінны кваліфікавацца як фразеалагічныя сінонімы, якія маюць неаднолькавыя спалучальныя магчымасці і якія не ўзаемазамяняюцца без перабудовы сказа.

Адзначым, між іншым, што ў ТСБМ (т.2, с.212) адзін з фразеалагізмаў прыводзіцца ў такім афармленні: *душа ў пятках* (у пяткі). Але на самай справе гэта не двухварыянтны выраз, а два самастойныя сінанімічныя фразеалагізмы: *душа ў пятках* (у каго, чыя) і *душа ў пяткі <схавалася, ускочыла>* (у каго). Яны адрозніваюцца

ца спалучальнымі сувязямі са словамі кантэксту, другому з гэтых выказаў уласціва канструктыўна-колькасная варыянтнасць, не характэрная для першага фразеалагізма. Ёсць у іх і адрозненні ў склонавых формах назоўнікавага кампанента (*у пятках* – *у пяткі*).

Нельга лічыць, што гэты моўны паказчык (сёмы) дзейнічае толькі ў дачыненні да фразеалагізмаў тыпу *карона з галавы не спадзе* (*у каго, каму*) і *карона не спадзе* (*з каго*), г.зн. такіх, якія, маючы агульныя два ці тры кампаненты, адрозніваюцца індывідуальнымі спалучальнымі ўласцівасцямі і наяўнасцю-адсутнасцю яшчэ двух кампанентаў у прыназоўнікава-склонавай форме. Карыстаючыся гэтым паказчыкам, няцяжка размежаваць і фразеалагізмы некаторых іншых серый. Так, з двух фразеалагізмаў-сінонімаў, у якіх частка кампанентаў супадае, – адзін мае адносна свабоднае значэнне, а другі – канструктыўна абмежаванае. Напрыклад: *парыць у зямлі коці* і *парыць коці* (дзе); кароткія ілюстрацыі да другога выразу: *парыць коці на ваенным полі, у Арменіі, за глухім жыццям парканам*. Яшчэ прыклады: *плесці кашалі з лапцямі* і *плесці кашалі* (каму, пра каго, пра што), *стаяць убаку* і *стаяць у баку* (ад чаго), *заставацца ўбаку* і *заставацца ў баку* (ад чаго).

У некаторых парах фразеалагізмаў-сінонімаў значэнні абодвух выказаў канструктыўна абмежаваныя, але спалучальныя сувязі розныя, а значыць, такія фразеалагізмы не могуць узаемамяняцца; гэта сінонімы, а не варыянты: *<i>нага не была* (чыя дзе) і *нага не ступала* (каго, чыя куды, дзе); *костка(-й) у горле* (каму, у каго, для каго, для чаго) і *як (што) костка ў горле* (каму); *стаяць у вушах* (чыіх, у каго) і *стаяць у вушышу* (каго). Сюды ж трэба аднесці і фразеалагічныя сінонімы *стаяць у вачах* (чыіх, каго, каму) і *стаяць уваччу* (каму, перад кім, у каго). А між тым у шэрагу слоўнікаў і ў навучальным дапаможніку для студэнтаў-філолагаў [84, с.88] гэтыя два сінонімы падаюцца як дзве разнавіднасці аднаго фразеалагізма.

Адзначым яшчэ, што ёсць шэраг выказаў, якія пры поўным або частковым супадзенні кампанентаў і неаднолькавых спалучальных сувязях з кантэкстам не з'яўляюцца ні сінонімамі, ні варыянтамі, бо надзелены нятоесным фразеалагічным значэннем. Толькі некалькі прыкладаў: *ад варот паварот* (каму) – (даць, атрымаць) *ад варот паварот*; *у святле* (чаго) – *у святле* (якім); *адной нагой стаяць* (у чым) – *адной нагой стаяць у магіле*; *навесці цень* (на каго, на што) – *навесці цень на пляцень*; *светлая галава* – *светлая галава* (у каго).

Такім чынам, з'явай варыянтнасці ахоплена каля 31 працэнта фразеалагізмаў (1822 адзінкі). Варыянты найбольш мэтазгодна

групаваць у 8 тыпаў: лексічныя, акцэнтныя, фанетычныя, акцэнтна-фанетычныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя. Пашыранае ў беларускай навуковай і навучальнай літаратуры вылучэнне сінтаксічных варыянтаў нельга лічыць апраўданым, бо ў адных выпадках гэта наогул не варыянты, а ў другіх – варыянты іншых тыпаў. Пры размежаванні фразеалагізмаў-сінонімаў і варыянтаў варта ўлічваць яшчэ адзін (сёмы) паказчык, сутнасць якога заключаецца ў тым, што варыянты маюць аднолькавую лексіка-граматычную спалучальнасць са словамі кантэксту, а сінонімы, часткова тоесныя па сваім кампанентным складзе, валодаюць зусім іншымі спалучальнымі магчымасцямі і не ўзаемазамяняюцца без перабудовы сказа.

РАЗДЗЕЛ III

ЛЕКСІЧНЫЯ ВАРЫЯНТЫ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Пад фразеалагічнай варыянтнасцю, як вядома, разумеюць здольнасць пэўнага фразеалагізма выступаць у дзвюх, а то і больш разнавіднасцях, тоесных у сэнсавых і стылістычных адносінах і ўзаемазамяняльных у любым кантэксце. Так, выраз *званіць ва ўсе званы*, захоўваючы сваё фразеалагічнае і стылістычнае значэнне, шырока ўжываецца ў маўленні і з заменай першага кампанента: *біць ва ўсе званы*. У гэтым прыкладзе вар’іруецца дзеяслоўны кампанент (яго называюць пераменным), замяняючыся іншым дзеясловам-кампанентам. Гэта прыклад лексічных варыянтаў.

Лексічныя варыянты – гэта агульнамоўныя, агульнаўжывальныя слоўна-кампанентныя разнавіднасці фразеалагізма. Гэта найбольш пашыраны тып фразеалагічнай варыянтнасці. У ФСБМ і дадатку да яго [51, с.20-43] налічваецца 608 выказаў з пераменным кампанентам (ці кампанентамі) у іх складзе. Лексічнае вар’іраванне 290 разоў сустракаецца і сярод варыянтаў камбінаванага тыпу, напрыклад: *як вокам кінуць (акінуць, скінуць, глянуць, сцяць)*.

Як піша У.П.Жукаў, «у з’яве варыянтнасці выяўляецца супярэчнасць паміж формай і зместам фразеалагізма. Ідэальна фразеалагічнае значэнне, адпрацаванае і замацаванае моўнай традыцыяй, павінна адназначна перадавацца формай, але такая адпаведнасць пастаянна парушаецца. Справа ў тым, што значэнне фразеалагізма мае тэндэнцыю набываць розныя формы выражэння, і наадварот: адна і тая ж форма імкнецца выконваць розныя моўныя функцыі» [30, с.168]. На думку У.П.Жукава, «з’ява варыянтнасці склалася не ў выніку механічнай замены аднаго кампанента другім. Справа ў

тым, што ў ходзе фармавання фразеалагічных адзінак ужываліся ў маўленні паралельныя словазлучэнні, якія паступова падпадалі пад фразеалагізацыю. Так узніклі в а р ы я н т н ы я рады. Пасля таго як ужо сфармаваліся фразеалагізмы, стала мажлівым для зручнасці аналізу кваліфікаваць варыянтнасць як замяняльнасць кампанентаў» [30, с.168].

Думаецца, аднак, што далёка не ва ўсіх выпадках фармаванне варыянтных радоў адбывалася менавіта гэтакім чынам. У нашай мове існуе, напрыклад, такі варыянтны рад: *як (нібы) пшаніцу (пяньку, проса, муку, лыка) прадаўшы* са значэннем 'вельмі моцна (спаць)'. Відаць, напачатку ў якой-небудзь мясцовасці склаўся адзін з гэтых варыянтаў. І.І.Насовіч у «Зборніку беларускіх прыказак» [79, с.195] зафіксаваў гэты выраз як безварыянтны – у форме *як пяньку прадаўшы* з такім тлумачэннем: «Кажуць пра таго, хто моцна спіць, як бы, прадаўшы пяньку, выпіў на барышах». Перанёсшыся ў іншую мясцовасць, дзе пашыраным прадметам гандлю была не пянька, а пшаніца ці проса, мука, лыка, фразеалагізм адпаведным чынам перафармуляўся; носьбіты мовы дастасоўвалі яго да канкрэтных тутэйшых рэалій. Так паступова развіваўся варыянтны рад.

У гэтай сувязі нельга не пагадзіцца з выказваннем А.І.Малаткова, які піша, што хоць кампаненты фразеалагізма і «страцілі прыметы слоў, тым не менш па сваім гукавым абліччы заўсёды ў маўленні асацыіруюцца з жывымі словамі мовы: такая асацыяцыя падтрымліваецца пастаянным і актыўным ужываннем слоў паралельна з кампанентамі, якія генетычна паходзяць ад слоў» [64, с.68].

Можна, такім чынам, сцвярджаць, што ў пераважнай большасці выпадкаў на фармаванне варыянтных радоў аказвае ўздзеянне лексічная сістэма літаратурнай, а іншы раз і дыялектнай мовы.

Часам дзейнічае і «закон аналогіі». Гэта датычыць не толькі матываваных выказаў (з жывой унутранай формай), але і нематываваных (фразеалагічных зрашчэнняў). Так, па аналогіі з выразамі *сёмая (дзевятая) вада на кісялі, да сёмага (дзевятага) поту* набыў варыянтнасць фразеалагізм *на сёмым небе*, стаў ужывацца і ў форме *на дзевятым небе*. Пра гэты выраз чытаем: «Выток фразеалагізма – уяўленні старажытных грэкаў, арабаў пра пабудову свету: купал неба нібыта складаецца з сямі крышталёвых сфер; на верхнім, сёмым небе, дзе знаходзіцца Бог, – рай, царства нябеснае. На аснове гэтых уяўленняў склаўся фразеалагізм са значэннем 'бязмерна шчаслівы, вельмі задаволены'. Ён супадае сваім значэннем, вобразнасцю, лексічным складам, граматычнай структурай з такімі ж адпаведнікамі ў славянскіх, а таксама англійскай, нямецкай і некаторых іншых мовах. Фразеалагізм трапіў ва

ўсходнеславянскія мовы, відаць, як калька з французскай мовы (*au septième ciel*). Зыходная вобразнасць скалькаванага фразеалагізма сучаснымі носьбітамі беларускай мовы не ўсведамляецца, і гэтым можна вытлумачыць з’яўленне ў некаторых беларускіх гаворках варыянта *на дзесятым небе*... Дарчы, у сербскахарвацкай літаратурнай мове нормай лічыцца *на дзесятым небе*. У беларускіх слоўніках апошніх гадоў фразеалагізм падаецца ў форме *на сёмым (дзесятым) небе* [49, с.178-179]. Вось тры ілюстрацыі: 1) Ніна была *на дзесятым небе* ад радасці (М.Лобан); 2) Ужо хлопец адчуваў сябе *на дзесятым небе* (М.Машара); 3) Здавалася б, што выканаўцы будуць адчуваць сябе *на дзесятым небе* («Настаўніцкая газета»).

Як паказваюць назіранні, замяняцца могуць кампаненты, суадносныя з любой часцінай мовы: назоўнікам (*стаяць на дарозе – стаяць на шляху*), прыметнікам (*з апошніх сіл – з астатніх сіл*), лічэбнікам (*у дзве столкі – у тры столкі*), займеннікам (*пад кожную бочку шпунт – пад усякую бочку шпунт*), дзеясловам (*адчыняць дзверы – адкрываць дзверы*), прыслоўем (*дрэнна ляжыць – кепска ляжыць*), прыназоўнікам (*праз зубы – скрозь зубы*), злучнікам (*як баран у бібліі – што баран у бібліі*), часціцай (*і не начаваў – нават не начаваў*), выклічнікам (*ні тпру ні ну – ні тпру ні но*).

Розныя па суадноснасці з той ці іншай часцінай мовы кампаненты маюць неаднолькавую частотнасць вар’іравання. Калі, напрыклад, кампаненты, суадносныя з часціцай або выклічнікам, замяшчаюцца толькі ў адзінкавых выразах, то з замінамі назоўнікавых і дзеяслоўных кампанентаў звязана пераважная большасць усіх выпадкаў лексічнай варыянтнасці.

Разглядаючы лексічныя варыянты, некаторыя даследчыкі [80, с.135; 112, с.189] сцвярджаюць, што ў якасці пераменных найчасцей выступаюць дзеяслоўныя кампаненты. Гэта ілюструецца некалькімі прыкладамі без усякіх колькасных паказчыкаў. А між тым «пры вывучэнні той ці іншай моўнай з’явы (асабліва ў лексікалогіі і фразеалогіі) яе якасная характарыстыка непазбежна павінна дапаўняцца колькаснымі паказчыкамі. Неабходнасць статыстычных ацэнак вымагаецца тым, што аб’ектыўныя ўласцівасці моўнай з’явы ўвасабляюцца не толькі ў якасных, але і ў колькасных прыметах. Колькасныя характарыстыкі... дазваляюць адрозніваць тыповыя ад нетыповага, пашыранага ад рэдкаснага ці нават адзінкавага» [54, с.30].

У выніку праведзеных намі падлікаў выяўлена, што найчасцей вар’іруецца якрз не дзеяслоўны, а назоўнікавы кампанент (назоўнікавы – у 222-х выразах, а дзеяслоўны – у 174-х). І гэта адбылася нягледзячы на тое, што дзеяслоўныя выразы (а іх грама-

тычным цэнтрам звычайна з'яўляецца дзеяслоўны кампанент) складаюць самы шматлікі семантыка-граматычны тып фразеалагізмаў [53, с.118]. Заўважым, што дзеяслоўны кампанент даволі часта ўваходзіць у склад і недзеяслоўных выразаў.

Пераважная варыянтнасць назоўнікавага кампанента тлумачыцца не якімі-небудзь яго асаблівымі схільнасцямі да вар'іравання, а, хутчэй за ўсё, тым, што назоўнікаў наогул у мове больш у параўнанні з любым іншым лексіка-граматычным класам слоў. Выходзячы з таго, што тыповае праяўляецца рэгулярна і паслядоўна, намі былі зроблены тры выбаркі па дваццаць адной старонцы з ТСБМ. Вось лічбы: у 1-м томе (с.340-360) аказалася назоўнікаў – 275, прыметнікаў – 130, дзеясловаў – 47; у 2-м томе (с.10-30) назоўнікаў – 309, прыметнікаў – 123, дзеясловаў – 63; у 3-м томе (с. 10-30) назоўнікаў – 267, прыметнікаў – 131, дзеясловаў – 58. Тут падаецца толькі колькасць назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў (апошнія браліся ў адной трывальнай форме, хоць у слоўніку кожная з абедзвюх формаў займае сваё алфавітнае месца).

У навуковай літаратуры слухна адзначаецца, што пераменнымі кампанентамі ў лексічных варыянтах звычайна выступаюць словы, якія і па-за межамі фразеалагізма з'яўляюцца сінонімамі або «аб'ядноўваюцца па розных асацыятыўных адносінах і ўваходзяць у адно семантычнае поле» [53, с.77]. Паспрабуем дэталізаваць гэты «аб'ядноўваюцца па розных асацыятыўных адносінах» – спачатку на **кампаненце-назоўніку**.

Семантычнае супастаўленне ўзаемазамяняльных назоўнікавых кампанентаў паказвае, што замяшчэнне аднаго другім адбываецца не толькі ў выніку сінанімічных сувязяў паміж суадноснымі з імі словамі свабоднага ўжывання, але і на аснове тэматычных, гіпера-гіпанімічных, метанімічных, сінекдахічных і метафарычных сувязяў. Выкарыстоўваючы ўслед за А.І.Дзібровай [26, с.148, 173, 176] тэрміны «метанімічныя і метафарычныя сувязі», варта зрабіць агаворку, што паняцці «метафара», «метанімія» і «сінекдаха» ўжываюцца толькі тады, калі размова ідзе пра спосабы развіцця новых значэнняў у пэўным слове. Таму ў дачыненні да пераменных кампанентаў фразеалагізма гэтыя тэрміны можна выкарыстоўваць толькі ўмоўна.

Далей розныя віды замяшчэння назоўнікавага кампанента будуць разглядацца ў парадку іх пашыранасці, з улікам іх частотнасці, пераважнасці.

Найчасцей (у 57%) пераменныя назоўнікавыя кампаненты генетычна звязаны сінанімічнымі адносінамі. На лексічным узроўні такія заменнікі могуць:

1) з'яўляцца абсалютнымі сінонімамі: *вісельня (шыбеніца) плача, фігай (кукішам) носа не дастаць, кавалак (кусок) хлеба і інш.*;

2) супадаць у адным або некалькіх значэннях полісемічнага слова: *закладваць асновы (фундамент), мыльная бурбалка (мыльны пузыр), хоць сякеру (тапор) вешай, гарэць сінім полымем (агнём), дах (страха) над галавой, кот у мяшку (торбе), на краі свету (зямлі), ні хвіліны (хвіліны), на поўную сілу (моц), першы сорт (гатунак), у шэрагу (радзе) і г.д.*;

3) адрознівацца стылістычнай прыналежнасцю: *корчыць гультая (лодара), плячысты на жывот (пуза), праз грыб (губу) не пераплюне, пад ногаць (кіпець), рваць горла (глотку)*. Замена стылістычна нейтральных (на ўзроўні слоў) кампанентаў *гультай, жывот, губа, ногаць, горла* размоўнымі адпаведнікамі *лодар, пуза, грыб, кіпець, глотка* не мяняе функцыянальна-стылявой афарбоўкі, закладзенай у сэнсавую структуру гэтых выразаў: тры першыя так і застаюцца размоўнымі, а два апошнія – прастаноўнымі. Параўн., напрыклад, ужыванне варыянтаў фразеалагізма *пад ногаць (кіпець)* у значэнні ‘знішчыць, ліквідаваць, забіць’: 1) – Дрэна тое, што ў нашым далёкім ад камунікацыі і гарадоў Краснаполлі болей як дзе ўсякай свалаты... – *Пад ногаць яе, а мы цырымонімся!* (П.Кавалёў); 2) – *Пад кіпець бунтаўшчыкоў!* – апусціў уніз вялікі палец Лядзяш (Г.Далідовіч).

Вар’іраванне шмат якіх назоўнікавых кампанентаў заснавана на метаніміі (пераносе назвы па сумежнасці). Паміж узаемазамяняльнымі кампанентамі назіраюцца наступныя віды метанімічных сувязяў:

1) месца – тое, што ў ім знаходзіцца: *глядзець у магілу (труну), з неба (месяца) зваліўся, пускаць казла ў агарод (капусту), сушыць галаву (мазгі), трымаць рот (язык) на замку і г.д.*;

2) прадмет – яго накіраванасць: *выкідаць з галавы (памяці), на адзін зуб (гам), узбрысці на розум (думку) і інш.*;

3) прычына – вынік: *як маланкай (агнём) спаліла*.

Праілюструем выкарыстанне аднаго з пералічаных выразаў: 1) Барбос ля варот стаіць такі, што яму гэтага сабачаняці *на адзін зуб*, а яно вышчараецца і да барбоса лезе (К.Крапіва); 2) – Антаніна, га-га! Ён табе *на адзін гам!* – Ну! Паклала б на яго руку – не вылузаўся б! (П.Місько).

Даволі часта ўзаемазамена назоўнікавых кампанентаў адбываецца на аснове сінекдахі (замены назвы цэлага назвай яго часткі і наадварот): *на хаду падэшывы (падноскі) адрывае, браць на вудачку (кручок), на вастрыі нажа (ляза), вісець на шыі (карку), галава (лоб) гуза шукае, глядзець смерці ў твар (вочы), павесіць*

замок на рот (губы), свяціць голым целам (пузам), у поце твару (чала) і пад.

Нярэдка ў якасці пераменных выступаюць назоўнікавыя кампаненты, якія па-за межамі фразеалагізма ўваходзяць у адну тэматычную групу, г.зн. называюць паняцці аднаго ўзроўню абагульнення: розных жывёл (*хоць ваўкоў ганяй – хоць сабак ганяй*) і насякомых (*карміць блох – карміць вошай*), асобныя часткі чалавечага цела (*на сваю галаву – на сваю шыю*), прадметы ўпрыгожання, аздобы (*сыпаць бісер перад свіннямі – сыпаць перлы перад свіннямі*), віды зброі (*скрыжоўваць мячы – скрыжоўваць шпагі*), адзінкі меры даўжыні (*бачыць на тры сажні пад зямлёй – бачыць на тры аршыны пад зямлёй*) і г.д. Два прыклады ўжывання падобных варыянтаў: 1) У гарадку цяпер усё кіпела як у катле (К.Чорны); 2) Вы чалавек бывалы, самі ведаеце, што робіцца на свеце. Кіпіць як у гаршкун (Я.Брыль).

Іншы раз вар’іраванне адбываецца на аснове метафары (пераносу назвы па падабенстве): *гнуцца ў дугу (крук), замыкацца ў сваю ракавіну (шкарлупіну), мядзведзь (слон) на вуха наступіў, пыл (туман) у вочы і інш.*

Возьмем, напрыклад, фразеалагізм *мядзведзь (слон) на вуха наступіў*, які мае значэнне ‘ў каго-небудзь няма музыкальнага слыху, здольнасцей да музыкі’. У ТСБМ *мядзведзь* і *слон* пададзены як мнагазначныя словы (першае мае два значэнні, а другое – тры). У першым значэнні *мядзведзь* – ‘вялікая драпежная млекакормячая жывёліна з густой поўсцю і тоўстымі нагамі’, а *слон* – ‘буйная траваядная млекакормячая жывёліна з доўгім хобатам і двума біўнямі...’. Наяўнасць у значэннях гэтых слоў семаў ‘вялікая’ і ‘буйная’ і стала тым агульным, на падставе чаго адпаведныя словам заменнікі могуць свабодна замяшчацца адно другім: 1) Мне *мядзведзь на вуха наступіў*... Ды і што яна мне, шаўцу, музыка гэтая (І.Новікаў); 2) Не, вы толькі паслухайце – сыночку *слон на вуха наступіў*, а мамачка раптам адкрывае ў ім талент (В.Вітка).

У некалькіх выразх ўзаемазамяняльныя кампаненты звязаны гіпера-гіпанімічнымі (рода-відавымі) адносінамі: *мераць на адну мерку (адзін аршын), гад (змея) падкалодны, цягнуць вантробы (кішкі)* і г.д.

Асобна варта сказаць пра выраз *наводзіць цень на пляцень*. У ФСБМ ён пададзены з варыянтнасцю апошняга кампанента: ... *пляцень (светлы дзень)*. Думаецца, *наводзіць цень на пляцень* і *наводзіць цень на светлы дзень* не варыянты, а два сінанімічныя фразеалагізмы, кожны з якіх адрозніваецца ад другога сваім першапачатковым, этымалагічным вобразам. Кампаненты *пляцень* і

светлы дзень (на ўзроўні слоў) ніяк не стыкуюцца, не ўваходзяць у адно семантычнае поле. Трэба пагадзіцца з думкай, што ў такіх выпадках, «калі цяжка або немагчыма вызначыць, ці з'яўляюцца канкрэтна пэўныя звароты варыянтамі адной фразеалагічнай адзінкі або выступаюць як сінонімы, пытанне вырашаецца на карысць сінаніміі» [32, с. 10].

Назіраюцца выпадкі, калі замяшчаюцца два і больш назоўнікавыя кампаненты: *душа (дух) вон і кішкі (жылы) на тэлефон, трымаць нервы (сэрца) у кулаку (руках), жулік на жуліку едзе і жулікам паганяе (круцель на круцэлі едзе і круцэлем паганяе)*. У апошнім фразеалагізме адбываецца адначасова замена трох кампанентаў.

Узаемазамены назоўнікавага кампанента могуць утвараць мнагачленны варыянтны рад: *вайна (бітва, змаганне) з ветракамі, гадзіна (гадзюка, змяя) падкалодная, дулю (кукіш, фігу) з макама, на чужым гарбу (карку, спіне) у рай ехаць, калом (кіем, палкай) не загоніш, як калун (сякера, тапор), непачаты край (вугал, кут), перабіраць у галаве (памяці, думках), пускаць пыл (туман, дым) у вочы, крукам (кіем, арышынам, сажнем) носа не дастаць, лажыцца ў магілу (труну, дамавіну, зямельку) і інш.*

Пяройдзем да вар'іравання **дзеяслоўных** кампанентаў. У 70% узаемазамяняльных кампаненты звязаны сінанімічнымі адносінамі: *азірацца (аглядвацца) на кусты, адпраўляць (пасылаць) на той свет, браць (прымаць) руку, ведаць (знаць) сабе цану, загойваць (залечваць) раны, круціцца (верціцца) у галаве, пападаць (трапляць) у цэль, прыклеіваць (прылепліваць) ярлык і г.д.* У адных выразках пераменныя кампаненты суадносяцца са стылістычна нейтральнымі словамі (*адчыняць дзверы – адкрываць дзверы, заглядаць у душу – зазіраць у душу*) або са словамі, якія належаць да аднаго, напрыклад, размоўнага стылю: *высцебаць самога сябе – адлупцаваць самога сябе, паліць як з кулямёта – смаліць як з кулямёта*. У другіх (размоўных і прастамоўных) стылістычна нейтральны кампанент можа замяняцца размоўным адпаведнікам: *ісці на ражон – лезці на ражон, есці лапцём боршч – сёрбаць лапцём боршч і пад*.

Іншы раз кампанент мае два і больш заменнікі, з якімі ён уступае на лексічным узроўні ў сінанімічныя сувязі: *прытуліць (прыхіліць, прыхінуць) галаву, пэчкаць (брудзіць, гнюсіць) рукі, задурцыць (затлуміць, замарочыць, зачмурыць) галаву*. У фразеалагізме *дурцыць (тлуміць, марочыць, чмурыць, чмуціць) галаву* ў якасці пераменных кампанентаў выступаюць аж пяць дзеясловаў-сінанімаў.

Вар’іраванне дзеяслоўнага кампанента таксама адбываецца на аснове тэматычных сувязяў (дзеясловы перамяшчэння ўтвараюць варыянтны рад *дух выйшаў – дух вылецеў – дух выскачыў*) і метаніміі (у пары *дзьмуць у дудку – іграць у дудку* адпаведныя пераменным кампанентам словы свабоднага ўжывання звязаны прычынна-выніковымі адносінамі).

Дзеяслоўны кампанент здольны замяшчацца як у аднатрывальных фразеалагізмах (*курыць фіміям – кадзіць фіміям, загадаць доўга жыць – наказаць доўга жыць*), так і ў тых, што маюць суадносныя пары незакончанага і закончанага трывання: *адпраўляць (пасылаць) на той свет – адправіць (паслаць) на той свет, атрэпваць (атрасаць) рукі – атрапаць (атрэсі) рукі, закрываць (заплюшчваць) вочы – закрыць (заплюшчыць) вочы* і інш. Сярод апошніх ёсць выразы, лексічная варыянтнасць якіх праяўляецца ў форме толькі незакончанага або толькі закончанага трывання: *біць (удараць) па кішэні – ударыць па кішэні, іграць (дудзець, дзьмуць, світаць) у адну дудку – зайграць у адну дудку, даваць дуба – даць (урэзаць) дуба, накладаць рукі – наклаці (налажыць) рукі*.

Варта асобна вылучыць выраз *за жывое браць (кранаць)*, які ў закончаным трыванні мае не дзве, а тры разнавіднасці (*за жывое ўзяць/ забраць/ закрунуць*). Гэта абумоўлена тым, што суадноснае з фразеалагічным кампанентам слова свабоднага ўжывання *браць* утварае форму закончанага трывання не толькі з дапамогай прэфікса (*за-браць*), але і суплетыўна (*узяць*).

Звернемся цяпер да **прыметнікавага** кампанента. Ён падпадае пад узаемазамену толькі ў 28 выразях, хоць, як ужо зазначалася вышэй, у мове (паводле ТСБМ) словы-прыметнікі колькасна ўступаюць толькі назоўнікам і больш чым у два разы прэваліруюць над дзеясловамі. Справа ў тым, што прыметнікі-словы параўнальна рэдка выступаюць як будаўнічы матэрыял для фразеалагізмаў. Гэта можна бачыць хоць бы з таго, што на ста старонках ФСБМ (с.38-137) у загаловачных фразеалагізмах сустрэлася толькі 43 прыметнікавыя кампаненты.

Звычайна пераменныя прыметнікавыя кампаненты генетычна з’яўляюцца сінонімамі: *не з палахлівага (баязлівага, пужлівага) дзесятка, з дарагой (мілай) душой, моцны (дужы) пол, з апошніх (астатніх) слоў* і г.д.

Варыянтнасць некаторых фразеалагізмаў склалася на аснове метанімічных сувязяў паміж словамі, суадноснымі з адпаведнымі пераменнымі кампанентамі: *на галодны (пусты) живот, з адкрытым (паднятым) забралам, на гарачых (свежых) слядах* і інш.

Возьмем, напрыклад, выраз *па гарачых (свежых) слядах*, які мае значэнне ‘адразу ж, непасрэдна пасля якой-небудзь падзеі’. Як адзначаецца ў ЭСФ-1 (с.105), фразеалагізм *па гарачых слядах* «паходзіць з мовы паляўнічых, для якіх, калі яны гоняцца за зверам, сляды сапраўды могуць быць гарачымі, астывымі ці халоднымі, што асабліва відаць зімой». Напрыклад, у «Пялёстках» У.Дубоўкі чытаем: «Калі прайшоў далей, бачу новы доказ таго, што лапатнік гэты – мядзведзь. Я, значыцца, іду якраз па гарачых слядах. Ад аднаго следу аж пара». Другі варыянт гэтага выразу (*па свежых слядах*) таксама прыйшоў у літаратурную мову з лексікону паляўнічых. Паралельнае функцыянаванне пераменных словазлучэнняў *па гарачых слядах* і *па свежых слядах*, якія пазней фразеалагізаваліся і сталі двума варыянтамі аднаго выразу, хутчэй за ўсё, звязана з тым, што словы *гарачы* (‘які мае высокую тэмпературу, моцна нагрэты) і *свежы* (‘які нядаўна або толькі што з’явіўся, узнік, новы’) знаходзяцца ў прычынна-выніковых адносінах: толькі свежы, нядаўна ўзніклы след можа быць гарачым.

Пераменныя прыметнікавыя кампаненты зрэдку могуць уваходзіць у адзін тэматычны (*пень асінавы – пень бярозавы*) або гіперагіпанімічны рад (*конь божы – конь ісусаў*).

Калі пры вар’іраванні назоўнікавага і прыметнікавага кампанентаў, як было паказана вышэй, паміж пераменнымі кампанентамі назіраліся самыя разнастайныя сувязі (сінанімічныя, метанімічныя, метафарычныя і інш.), то для **лічэбнікавага** кампанента, па-першае, гэтыя сувязі не характэрны і, па-другое, яго вар’іраванне даволі рэдкае (у 12 выразках) і абмяжоўваецца толькі лічанымі адзінкамі, а менавіта такімі, як *сем, тры, сто, сорак*.

Гэтыя лічэбнікі – «любімыя» словы ў вуснай народнай творчасці. Яны традыцыйна выкарыстоўваюцца ў розных фальклорных жанрах, асабліва ў народных казках. Вельмі многа гэтых слоў знаходзім і ў прыказках. Так, у «Слоўніку беларускіх прыказак» [58] сярод апісанай тут адной тысячы народных афарызмаў, што замацаваліся ў літаратурнай мове як яе моўныя адзінкі, кампанент *сем* ужыты ў 12 прыказках, *тры, трое, тройца, траякі* – у 6 прыказках і г.д. Яшчэ часцей сустракаюцца гэтыя кампаненты ў складзе фразеалагізмаў. Напрыклад, *сем, семярым, сёмага, сёмая, сёмым, сямі, сямю* – у 20 фразеалагізмах, *тры, трох* – у 15, *сто* – у 7, *сорак* – у 3 фразеалагізмах.

Лік *сем* лічыўся магічным. Адсюль: сем дзён у тыдні, сем мудрацоў, сем пірамід, сем цудаў свету... Як пісаў С.Максімаў, пасля таго як Галілей адкрыў чатыры спадарожнікі Юпітэра, савет з сямі кардыналаў засудзіў яго на зняволенне. Цемрашалы цвярдзілі:

«Як у тыдні сем дзён, так і на небе сем планет., і болей быць не можа. Яднанне малога свету ва ўяўленні чалавека з бязмежным сусветам адбываецца пры дапамозе нашых органаў пачуццяў, размешчаных у сямі адтулінах галавы, а менавіта: два вокі, два вухі, дзве ноздры і рот. Як няма болей такіх адтулін у галаве, гэтак жа не можа быць і на небе больш за сем планет» [61, с.61].

Традыцыйнае для фальклору слова *сем* і вытворнае *сёмы* замацаваліся, як ужо адзначалася, у 20 фразеалагізмах, першاپачаткова абазначаючы дастаткова вялікі лік. У некаторых з гэтых фразеалагізмаў з цягам часу кампанент *сёмы* акруглілі, паралельна стаў ужывацца кампанент *дзесяты*. Так склаліся пераменныя кампаненты ў фразеалагізмах *сёмая (дзесятая) вада на кісялі, да сёмага (дзесятага) поту, сёмая (дзесятая) спіца ў коле* і параўнальна нядаўна ў выразе *на сёмым (дзесятым) небе*.

Кампанент *сем* іншы раз замяняецца словам *тры*: *сем карабоў (тры карабы)*.

У некалькіх выразх адбываецца вар’іраванне *дзе-тры, двух-трох, другіх – трэціх*: *у дзве (тры) столкі, да трох (двух) не гавары, з другіх (трэціх) рук, з другіх (трэціх) вуснаў*. Мяркуецца, што выраз *да трох не гавары* (з кім) напачатку існаваў толькі ў гэтай форме, абазначаючы ‘хтосьці не будзе, не стане тройчы паўтараць сваю просьбу, загад ці пагрозу’ (ЭСФ-1, с.41). Пасля ўзнік варыянтны рад *трох – двух*, дзе адпаведныя словы абазначаюць малыя лікі. Што да выразу *з другіх (трэціх) рук*, то ён з’яўляецца калькай з французскай мовы (*de seconde main*, літаральна «з другіх рук») (ЭСФ-2, с.77). Пасля паралельна стаў ужывацца і варыянт з *трэціх рук*.

У выразе *абыходзіць за вярсту (сто вёрст)* кампанент *адну* матэрыяльна не выражаны: яго значэнне заключана ўжо ў самім назоўнікавым кампаненце, які мае форму адзіночнага ліку. Узаемазамены лічэбнікавага кампанента могуць утвараць мнагачленны варыянтны рад: *бочку (тры бочкі, сем, сорок, сто бочак) арыштантаў*.

Пры вар’іраванні **прыслоўнага** кампанента (у 12 фразеалагізмах) у якасці пераменных кампанентаў выступаюць словы-сінонімы: *бачыць наскрозь (навылёт), душа нарощхрыст (нараспашку), дыхаць вольна (свабодна), мясціны не вельмі (надта) аддаленыя, пераварочваць уверх (дагары) дном, язык дрэнна (кепка) падвешаны і пад*.

У сямі выразх замяняецца **займеннікавы** кампанент. У чатырох з іх узаемазамыняюцца *ўсякі – кожны (ўсякім – кожным, усякую – кожную): на ўсякі (кожны) выпадак, ва ўсякім (кожным) выпадку, ва ўсякім (кожным) разе, пад кожную (ўся-*

кую) бочку шпунт. У двух фразеалагізмах вар’іруюцца таго – гэ-тага: мала таго (гэтага), не без таго (гэтага). У прыведзеных прыкладах пераменныя кампаненты этымалагічна з’яўляюцца займеннікамі аднаго лексіка-граматычнага разраду (азначальнымі ці ўказальнымі) і супадаюць у адным або двух сваіх значэннях. Варыянтнасць іншага характару назіраецца ў выразе без усякага-якага (ніякага-якага).

Пяройдзем да вар’іравання кампанентаў, суадносных з непаў-назначнымі часцінамі мовы.

Тут найчасцей (у 48 выразях) узаемазамыняюцца кампаненты, якія паходзяць са **злучнікаў**. У абсалютнай большасці такія кампаненты маюць форму параўнальных злучнікаў. Звычайна гэта кампаненты як – нібы (як з ядра – нібы з ядра, як на іголках – нібы на іголках, як на споведзі – нібы на споведзі) і як – што (як бубен – што бубен, як халодны самавар – што халодны самавар, як серада на пятніцу – што серада на пятніцу), радзей – як – бы (як гарох пры дарозе – бы гарох пры дарозе, як скурат на агні – бы скурат на агні), зусім рэдка – як – быццам (як тапелец за саломінку – быццам тапелец за саломінку) і як – як бы (як карова языком злізала – як бы карова языком злізала). У якасці пераменных выступаюць і тры кампаненты: як (нібы, быццам) вады ў рот набраўшы, што (як, нібы) з гусі вада, як (нібы, бы) на карове сядло.

Узаемазамыняюцца кампаненты, суадносныя не толькі з параўнальнымі злучнікамі, але і з іншымі – злучальнымі (не цяпер дык у чацвер – не цяпер то ў чацвер, разжоўваць і ў рот класці – разжоўваць ды ў рот класці) і падпарадкавальнымі (каб чые словы ды богу ў вушы – калі б чые словы ды богу ў вушы).

У 32 выразях у якасці пераменных выступаюць **прыназоўнікавыя** кампаненты. Суадносныя з гэтымі кампанентамі словы выражаюць прасторавыя (віламі на вадзе пісана – віламі на вадзе пісана), часавыя (ад цямна да цямна – з цямна да цямна), мэтавыя адносіны (для прыліку – дзеля прыліку), адносіны меры і ступені (на ўвесь дух – ва ўвесь дух) і інш. Шмат якія з іх па-за межамі фразеалагізма з’яўляюцца сінонімамі: ад (з) зары да зары, ад (з) краю да краю, мастацтва для (дзеля) мастацтва, праз (цераз) галаву, праз (цераз) зубы.

Два выразы маюць варыянты, якія адрозніваюцца кампанентамі, суадноснымі з узмацняльнымі **часціцамі**: і (нават) не начаваў, і (ні) пары з рота не пусціць.

Трапіўся ўсяго адзін фразеалагізм, у якім адбываецца змяшчэнне **выклічкавага** кампанента: ні тпру ні ну (но). Пра

гэты выраз (у дзвюх яго разнавіднасцях) чытаем у ЭСФ-2 (с.125-126): «Утвораны па мадэлі з ужо існуючымі выразамі, у якіх структурная схема *ні... ні...* запоўнена антанімічнымі словамі (*ні ўзад ні ўперад, ні тое ні сёе, ні жывы ні мёртвы*). *Тпру і но* – воклічы, першым спыняюць, другім панукаюць каня. Варыянт з кампанентам *ну* (*ні тпру ні ну*) абумоўлены імкненнем да сугучча».

Звернемся да фразеалагізмаў, у якіх замяшчаюцца не адзін, а два, часам і тры кампаненты, суадносныя з рознымі часціцамі мовы, напрыклад, з дзеясловам і назоўнікам (*грэць* (*гадаваць*) змяю (*гадзюку*) *на сваіх грудзях*), назоўнікам і прыназоўнікам (*на вуснах* (*губах*) *мёд, а на* (*у*) *сэрцы лёд*), злучнікам, назоўнікам і дзеясловам: *як* (*як бы, нібы, быццам*) *камень з сэрца* (*душы*) *зваліўся* (*скаціўся, спаў*).

У ФСБМ і дадатку да яго налічваецца 55 такіх выказаў. У 24 з іх вар’іруюцца кампаненты, адзін з якіх этымалагічна з’яўляецца дзеясловам, а другі – назоўнікам: *браць* (*хапаць*) *за душу* (*сэрца*), *вылятаць* (*выскокваць*) *з галавы* (*памяці*), *жывот да спіны* (*хрыбетніка, паясніцы*) *прырос* (*прысох, прыліп*), *конь* (*кот*) *не валяўся* (*качаўся*), *падчапіць* (*злавіць*) *на кручок* (*вудачку*), *трымаць* (*насіць*) *хвост трубой* (*дудой, абаранкам, пісталетам*) і інш.

Пададзім таксама прыклады ўзаемазамены іншых кампанентаў: *як* (*што*) *на плот* (*пляцень*) *вешаць, як* (*нібы*) *праз* (*скрозь*) *сон, і* (*нават*) *вокам* (*брывом*) *не вядзе, праз* (*цераз*) *дзесятыя* (*трэція*) *рукі, як* (*што*) *за каменнай* (*мураванай*) *сцяной*.

Магчымасць замены двух кампанентаў назіраецца не толькі ў шматкампанентных выразях, але і ў тых, што маюць у сваім складзе ўсяго два кампаненты: *балець* (*хварэць*) *душой* (*сэрцам*), *вудзіць* (*лавіць*) *акунёў* (*рыбу*), *вымаць* (*даставаць*) *душу* (*духі*), *выстаўляць* (*паказваць*) *дулю* (*фігу, кукіш*), *галава* (*лоб*) *трашчыць* (*расколаецца*), *душа* (*сэрца*) *спявае* (*радуецца*), *праціраць* (*праседжваць*) *штаны* (*порткі, нагавіцы*).

У гэтай сувязі прыгадаем сцвярджэнні некаторых даследчыкаў, што «абавязковай (чыста знакавай) прыкметай лексічнай варыянтнасці фразеалагічнай адзінкі з’яўляецца наяўнасць хоць бы аднаго агульнага кампанента» [26, с.144]. Параўн. таксама: «Наступны крытэрыі тоеснасці варыянтаў фразеалагічнай адзінкі... – гэта крытэрыі частковай матэрыяльнай агульнасці» [20, с.27].

Думаецца, што з такімі выказваннямі наўрад ці можна пагадзіцца. Возьмем, напрыклад, фразеалагізм *вудзіць* (*лавіць*) *акунёў* (*рыбу*). Незалежна ад таго, якія разнавіднасці гэтага выразу мы будзем супастаўляць (*вудзіць акунёў – вудзіць рыбу, лавіць акунёў – лавіць рыбу* ці *вудзіць акунёў – лавіць рыбу, вудзіць рыбу –*

лавіць акунёў), яны будуць абсалютна ўзаемазамяняльныя, бо маюць тоеснае значэнне, адзін этымалагічны вобраз, не адрозніваюцца ні экспрэсіўна-ацэначнай, ні функцыянальна-стылявой афарбоўкай. Значыць, усе разнавіднасці фразеалагізма *вудзіць (лавіць) акунёў (рыбу)* з'яўляюцца варыянтамі. Дарэчы, ні У.П.Жукаў [31; 30], ні В.М.Макіенка [62], ні І.Я.Лепешаў [53] не гавораць пра тое, што частковае супадзенне лексічнага складу з'яўляецца абавязковым для варыянтаў фразеалагічнай адзінкі, а А.І.Малаткоў [65, с.179] піша, што з'ява варыянтнасці часам пашыраецца на ўсе кампаненты фразеалагізма.

Да сказанага дададзім, што некаторыя выразы (*бог знает, черт знает; пустая галава, дубовая галава*), якія ў асобных працах [26, с.171, 177] прызнаюцца варыянтамі з агульным кампанентам, на самай справе з'яўляюцца не варыянтамі, а асобнымі фразеалагізмамі-сінонімамі, бо адрозніваюцца адзін ад аднаго ў першую чаргу сваёй унутранай формай.

Дагэтуль разглядаліся выразы, у якіх вар'іраванне кампанентаў не выходзіць за межы адной і той жа часціны мовы. Разам з тым у выніку лексічнага вар'іравання могуць узаемазамяняцца кампаненты неаднолькавай часцінамоўнай прыналежнасці: *апошні (пяты) акт, губляць грунт пад нагамі (сабой), скланяць ва ўсіх (розных) склонах* і г.д. Такіх фразеалагізмаў 14. У 7 з іх замяшчаюцца адзін адным займеннікавы і прыметнікавы кампаненты: *баяцца свайго (уласнага) ценю, на ўвесь (поўны) голас* і інш. Калі звярнуцца да ТСБМ, то можна бачыць, што словы *свой* і *ўласны*, *увесь* і *поўны* супадаюць у адным са сваіх значэнняў: другое значэнне прыметніка *ўласны* – 'свой, асабісты'; словы *увесь* і *поўны* супадаюць у значэнні – 'што-небудзь, узятае ў поўным аб'ёме'. Аналагічна замяняецца лічэбнікавы кампанент займеннікавым у выразе *адным (тым жа) мірам мазаны*. Як адзначаецца ў ТСБМ, колькасны лічэбнік *адзін* можа ўжывацца ў значэнні – 'той самы' (гэта ж значэнне мае і спалучэнне *той жа*).

Што да варыянтнасці фразеалагізма *на першы (пярэдні) план*, то яна звязана з этымалогіяй гэтага выразу: у мове мастакоў, адкуль ён прыйшоў, паралельна ўжываюцца свабодныя словазлучэнні *першы план, перадні план*. Семантыка-этымалагічная сувязь паміж двума ўзаемазамяняльнымі кампанентамі назіраецца і ў выразе *пяты (апошні) акт* (яго сэнс – 'з'ява, падзея, якой завяршаецца што-небудзь'). Фразеалагізм у форме *пяты акт* складаўся ў выніку метафарызацыі адпаведнага свабоднага словазлучэння, звязанага з такім відам драматычных твораў, як трагедыя. У антычнай Грэцыі трагедыя абавязкова дзялілася на пяць актаў. Пяты акт

быў апошнім актам, якім завяршалася п'еса. Таму стала магчымай замена *пяты – апошні*.

Закранём цяпер некаторыя спрэчныя моманты з лексічнай варыянтнасці.

У асобных працах па рускай фразеалогіі сустракаюцца выказванні пра групы фразеалагізмаў, няздольных вар'іравацца: «Амаль не дапускаюць вар'іравання кампанентаў прыслоўных фразеалагізмаў» [31, с.104; 30, с.169]. Магчыма, у рускай мове гэта і сапраўды так. Што да беларускай мовы, то тут вар'іраванне кампанентаў ніяк не звязваецца з прыналежнасцю фразеалагізмаў да таго ці іншага іх семантыка-граматычнага тыпу (дзеяслоўнага, прыслоўнага, назоўнікавага і г.д.). Пацвердзім гэта колькаснымі паказчыкамі.

З 5868 фразеалагізмаў, апісаных у ФСБМ і дадатку да яго, лексічная варыянтнасць назіраецца ў 608 выразках, што складае 10,3% ад агульнай колькасці фразеалагізмаў. На долю прыслоўных фразеалагізмаў прыпадае 1700 адзінак [53, с.238]. З іх вар'іраванне кампанентаў сустракаецца ў 151 прыслоўным выразе, або прыкладна ў 9 працэнтах ад іх колькасці. Прапарцыянальная розніца, як бачым, зусім нязначная. Прычым у прыслоўных выразках пад узаемазамену падпадаюць назоўнікавыя, дзеяслоўныя, прыметнікавыя і іншыя кампаненты. Вось толькі некалькі прыкладаў: *з пенай на губах (вуснах), вуж галавы не ўткне (уточыць, усуне), на голым (пустым) месцы, так ці с'як (так), з другіх (трэціх) вуснаў, ва ўсякім (кожным) выпадку, ад (з) калыскі, як (нібы) з ядра*.

Схільнасць ці няхільнасць фразеалагізма да лексічнага вар'іравання часам ставяць у залежнасць ад яго структуры. Так, А.В.Гарнік, даследуючы лексічную варыянтнасць фразеалагізмаў сучаснай польскай мовы, піша, што выразы, утвораныя па структурнай схеме прыназоўнікава-склонавай формы назоўніка, «поўнасцю пазбаўлены лексічных пераўтварэнняў, якія могуць быць кваліфікаваныя як варыянты, бо замена адзінага ў іх складзе назоўніка, нават калі яна не вядзе да змянення значэння, цалкам зменьвае план выражэння фразеалагізма, што абумоўлівае аднясенне падобных спалучэнняў да разрады сінонімаў» [20, с.66]. З гэтым, аднак, нельга згадзіцца. У беларускай мове ёсць звыш 580 «мінімальнага адзінака фразеалогіі» [44, с.222], пабудаваных па мадэлі «прыназоўнік + назоўнік у пэўным склоне». І ў гэтых адзінках таксама адбываецца (праўда, параўнальна рэдка) лексічнае вар'іраванне як назоўнікавага, так і прыназоўнікавага кампанентаў. Назоўнікавы кампанент выступае як пераменны ў такіх шасці выразках: *пад ногаць (кінецць), на падхваце (падхоне), на чорта (д'ябла), к чорту (д'яблу), у шэрагу (радзе), у шыю (карак, каршэнь)*. Прыназоўнікавы кампа-

нент вар'іруецца ў 15 выказах: у (на) адкрытую, міма (між) вачэй, для (дзеля) кампаніі, праз (цераз) галаву, ад (з) калыскі і інш.

Патрабуе ўдакладнення і такое сцвярджэнне: «Часцей вар'іруюцца шматкампанентныя фразеалагізмы тыпу *мурашкі бегаюць па цэле, ляйчына пад хвост папала*, радзей – двухкампанентныя» [53, с.82]. Лексічная варыянтнасць сапраўды найчасцей бывае ў шматкампанентных фразеалагізмах (іх 427), радзей – у двухкампанентных (іх 180). Але справа ў тым, што і ў самім фразеалагічным складзе мовы шматкампанентных выказаў (з трыма, чатырма, пяццю, шасцю і сямю кампанентамі) больш, чым двухкампанентных. Першых, па нашых падліках, – 3192, а другіх – 2676.

У свой час выказвалася думка, што «прамой залежнасці паміж матываванасцю і нематываванасцю ідыём і наяўнасцю варыяцый значаючых не існуе» [87, с.185]. Вытлумачваючы з'яву варыянтнасці ў фразеалогіі, У.П.Жукаў піша: «Важнай прычынай лексічнай варыянтнасці служыць падзельнааформленая будова фразеалагізма. Кожны кампанент паасобку, накіраваны слова ўнутры свабоднага словазлучэння, патэнцыяльна можа ўступіць у асацыятыўныя адносіны без урону для сэнсу фразеалагізма і без парушэння структуры з другім кампанентам (сінанімічным або такім, які належыць да адной семантычнай сферы). Аднак варыянтнасць структуры непасрэдна залежыць ад характару матывіроўкі фразеалагізма, ад ступені семантычнай спаянасці кампанентаў... Так, фразеалагізмы з цэласным нематываваным значэннем, як правіла, пазбаўлены лексічнай варыянтнасці кампанентаў» [30, с.104]. У кнізе І.Я.Лепешава чытаем: «Пад варыянтнасць, асабліва лексічную, падпадаюць найчасцей фразеалагічныя адзінствы, бо ў іх адчуваецца сэнсавая сувязь кампанентаў са словамі свабоднага ўжывання, вельмі рэдка – фразеалагічныя зрашчэнні» [53, с.82].

Як вядома, нематываваныя выразы (зрашчэнні) не заўсёды лёгка адрозніць ад матываваных (адзінстваў). Карыстаючыся апісанымі І.Я.Лепешавым [50, с.56-64] чатырма моўнымі паказчыкамі, уласцівымі адзінствам, але не характэрнымі для зрашчэнняў, паспрабуем пацвердзіць лічбамі папярэдняга выказвання. А гэтыя лічбы наступныя: сярод прааналізаваных 608 лексічных варыянтаў трапілася 45 зрашчэнняў, астатнія – адзінствы. Як бачым, вар'іруюцца і зрашчэнні. Не зусім ужо яны «пазбаўлены лексічнай варыянтнасці» і сустракаюцца не так ужо і «вельмі рэдка». Вось толькі некаторыя з іх: *авводзіць (абкручваць) вакол (кругом) пальца, адпякаць (адносіць) пірагі, апошні (пяты) акт, бочку (тры бочкі, сем, сорак, сто бочак) арыштантаў, дзесятая (сёмая) вада на кісялі, вудзіць (лавіць) акунёў (рыбу), даць (урэзаць) дуба, з ад-*

крытым (паднятым) забралам, загадаць (наказаць) доўга жыць, на поўную (ую) катушку, конь божы (ісусаў), курыць (кадзіць) фіміям, адным (тым жа) мірам мазаны, манна з неба сыплецца (падае), танталавы мукі (пакуты), аўгіевы стайні (канюшні), скруціць (зламаць) сабе вязы, як (што) серада на пятніцу, тачыць лясы (бальясы), не па сеньку (хомку, юрку) шапка, якар збавення (ратунку) і г.д.

Апрача зрашчэнняў, дзе кампанент вар'іруецца ўсё ж куды радзей, чым у адзінствах, можна вылучыць цэлы шэраг фразеалагічных серый, у якіх амаль не сустракаюцца варыянтныя рады. Гэта ў першую чаргу выразы з прыметамі мастацка-паэтычнага характару – своеасаблівыя «паэтычныя мініяцюры ў фразеалогіі». Гл. пра іх больш падрабязна ў артыкуле І.Я.Лепешава [48, с.63-72]. Сюды адносяцца:

1) фразеалагізмы, звязаныя ўнутранай рыфмай або рыфмай і рытмам адначасова (іх больш за 160): *з плеч ды ў печ, кату на пату, следам за дзедам, лахі пад пахі* і г.д.;

2) фразеалагізмы з кампанентамі-сінонімамі ці з антонімамі, моўнымі або кантэкстуальнымі: *не знай не ведай, пераліваць з пустога ў парожняе, хоць стой хоць падай, ад а да я, направа і налева* і інш.;

3) таўталагічныя выразы: *адзін на адзін, душа ў душу, косць ад косці, з краю ў край, нага за нагу* і пад.;

4) фразеалагізмы каламбурнага характару: *пракаціць на вараных, малоць не падсяваючы, заводзіцца з паўабароту, цягнуць ката за хвост* і г.д.;

5) фразеалагізмы з нерэальным вобразам у іх аснове (каля 300 адзінак): *сем пятніц на тыдні, цырк на дроце, вяду ў ступе таўчы, дзірка ад абаранка, сабакам сена касіць* і інш.

У асобную групу можна вылучыць фразеалагізмы, якія генетычна з'яўляюцца «абломкамі» прыказак (іх каля сотні): *стары верабей, на мякіне не правядзеш, журавель у небе, хата з краю, заварыць кашу, ні села ні пала, сабака на сене* і пад.

Падводзячы вынікі, адзначым, што слоўна-кампанентныя разнавіднасці выразаў складаюць самы шматлікі тып фразеалагічных варыянтаў. Іх узнікненне і існаванне тлумачыцца паходжаннем фразеалагічных кампанентаў са слоў свабоднага ўжывання. Узаемамяняльныя кампаненты генетычна звязаны сінанімічнымі, тэматычнымі, рода-відавымі і інш. семантычнымі сувязямі. Звычайна ў якасці пераменных выступаюць назоўнікавыя і дзеяслоўныя кампаненты як найбольш частотныя ў складзе фразеалагічнай адзінкі.

РАЗДЗЕЛ ІV

ФАРМАЛЬНЫЯ ВАРЫЯНТЫ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

У фразеалагізмах з лексічнай варыянтнасцю пераменны кампанент замяняецца зусім іншым у гукавых і марфемных адносінах кампанентам. У некаторых жа выказах відазмяненні адбываюцца ў межах аднаго і таго ж кампанента, закранаючы толькі які-небудзь адзін яго фармальны бок – фанетычныя, акцэнтныя, марфалагічныя ці словаўтваральныя асаблівасці. Узнікшыя ў выніку такіх відазмяненняў кампанента фразеалагічныя разнавіднасці некаторымі даследчыкамі [2, с.27-28; 102, с.164] аб'ядноўваюцца ў групу фармальных варыянтаў. «Падобная мадыфікацыя, або змяненне формы кампанента, не мае ніякіх адносін да парадыгматычных формаў фразеалагізма. Такія ўзаемазамяняльныя формы кампанента правільна будзе называць фармальнымі варыянтамі кампанентаў фразеалагізма. Яны не з'яўляюцца ні паказчыкамі тых ці іншых граматычных катэгорый у фразеалагізме, ні формамі выражэння адносін і сувязей фразеалагізма са словамі ў маўленні... Замена аднаго фармальнага варыянта кампанента другім не змяняе, натуральна, катэгарыяльнай характарыстыкі фразеалагізма» [64, с.69].

Да фармальных варыянтаў адносяцца: акцэнтныя, фанетычныя, акцэнтна-фанетычныя, словаўтваральныя і марфалагічныя.

§1. Акцэнтныя варыянты

У адным навучальным дапаможніку для студэнтаў-філолагаў [84, с.83] акцэнтная варыянтнасць ілюструецца прыкладам: *за бокі брацца – за бакі брацца*, а ў другім [39, с. 139] у групе «фанетычных і акцэнтных варыянтаў» называюцца і такія: *доўгі (даўгі) язык, як укапаны (укопаны)*. Праўда, робіцца агаворка, што «ў апошніх двух прыкладах разнавіднасць узнікае ў выніку дзеяння фанетычных і акцэнтных фактараў». Такія сцвярджэнні не зусім правільныя.

Акцэнтныя варыянты – гэта дзве разнавіднасці фразеалагізма, якія адрозніваюцца месцам націску ў адным з кампанентаў. Ніякіх іншых адрозненняў, і ў прыватнасці гукавых, у акцэнтных варыянтах няма. Такіх варыянтаў у ФСБМ усяго тры: *затычка (затычка) ва ўсе дзіркі, на ласкавым (ласкавым) хлебе, пляскаць (пляскаць) языком*.

На ласкавым (ласкавым) хлебе – прыслоўны выраз і, значыць, нязменны, а *затычка (затычка) ва ўсе дзіркі* – назоўнікавы фразеалагізм з ярка выяўленым ацэнным значэннем, а таму ён,

як і іншыя падобныя выразы, мае абмежаваную парадыгму, звычайна выступае ў ролі іменнага выказніка і ўжываецца ў форме назоўнага і творнага склонаў (*ён – затычка ва ўсе дзіркі, яна стала затычкай ва ўсе дзіркі*). Для абодвух выказаў ва ўсіх іх магчымых формах характэрна перамяшчэнне націску на адным з кампанентаў, якое назіраецца і ў суадносным з гэтым кампанентам слове [81, с.273, 358]. Што да фразеалагізма *пляскаць (пляскаць) языком*, то ён патрабуе асобнай размовы, бо пры рэалізацыі парадыгматычных формаў аднаго і другога акцэнтнага варыянта гэты выраз выступае, відаць, як адзінае выключэнне з агульнага правіла.

Пляскаць (пляскаць) языком – дзеяслоўны фразеалагізм. Ён абазначае дзеянне (мае значэнне ‘гаварыць упустую, пустасловіць’) і выражае яго ў катэгорыях трывання, часу, ладу і роду (у формах прошлага часу і ўмоўнага ладу) цераз змяненне дзеяслоўнага кампанента, які з’яўляецца граматычным цэнтрам фразеалагізма. З дзеяслоўным кампанентам звязана не толькі парадыгматыка, але і варыянтнасць гэтага выразу: *пляскбць* можа замяняцца на *пляскаць* і наадварот.

У ТСБМ *пляскаць* і *пляскаць* падаюцца ў асобных слоўніковых артыкулах як два самастойныя словы. Яны адрозніваюцца колькасцю значэнняў (першае слова мае адно значэнне, а другое – тры), а таксама формамі цяперашняга часу (параўн.: *пляскаць, -аю, -аеш, -ае* і *пляскаць, пляшчў, плэшчаш, плэшча*) і загаднага ладу (параўн.: *пляскай* і *пляшчы*). Узаемазамена *пляскаць* і *пляскаць* у межах аднаго фразеалагізма стала магчымай, хутчэй за ўсё, дзякуючы таму, што трэцяе значэнне суадноснага слова свабоднага ўжывання *пляскаць* (‘удараць, стукаць далонню аб далонь або далонню па чым-небудзь’) цалкам супадае з адзіным значэннем дзеяслова *пляскаць*. Акцэнтнае вар’іраванне выразу *пляскаць (пляскаць) языком* адбываецца тады, калі яго дзеяслоўны кампанент ужываецца ў неазначальнай форме (*пляскаць языком*), формах прошлага і будучага складанага часу (*пляскаў, пляскала, пляскалі языком; буду, будуць пляскаць языком*), а таксама ўмоўнага ладу (*пляскаў бы языком*). Менавіта ў гэтых формах і словы *пляскаць, пляскаць*, маючы абсалютнае гукавое супадзенне, адрозніваюцца толькі месцам націску. У формах жа цяперашняга часу і загаднага ладу стрыжнёвы дзеяслоўны кампанент, як і адпаведныя суадносныя словы *пляскаць* і *пляскаць*, адрозніваюцца канчаткамі і няпоўным супадзеннем асновы: *пляскаю... – пляшчў...* і г.д.

Да гэтых трох выказаў, акцэнтная варыянтнасць якіх знайшла адлюстраванне ў ФСБМ, можна дадаць і яшчэ адзін: *дарма што – дарма што*: суадноснае з гэтым кампанентам слова *дарма* ва ўсіх

беларускіх нарматыўных слоўніках [91, т.2, с.189; 81, с.203; 13, т.1, с.663] фіксуецца з дваякім націскам: *д́арма́*. Да таго ж сярод фразеалагізмаў з камбінаванай варыянтнасцю, змешчаных у ФСБМ, ёсць выраз, у якім адзначаецца здольнасць кампанента *д́арма* ўжывацца не толькі ў словаўтваральнай (*дарэмна*), але і ў акцэнтнай (*дарма́*) разнавіднасці: *д́арма́ (дарэмна) есці хлеб*.

Ад акцэнтных варыянтаў неабходна адмяжоўваць выразы *вады не замуціць* і *вады не замуціць*, якія ў ФСБМ апісваюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах. Знешне, паводле гучання, яны адрозніваюцца толькі месцам націску ў дзеяслоўным кампаненце. Аднак гэта не акцэнтныя варыянты аднаго выразу, а два самастойныя фразеалагізмы з рознымі семантычнымі, марфалагічнымі і сінтаксічнымі характарыстыкамі. Першы выраз (*вады не замуціць*) – прыметнікавы са значэннем ‘вельмі ціхі, лагодны, пакорлівы’, ён нязменны, яго дзеяслоўны кампанент застыў у форме трэцяй асобы: – Табе будзе няблага ў мяне. Вядома, калі будзеш слухацца. Ты паслухмяны? – *Вады не замуціць*, пані, – зноў адказаў Макар (А.Асіпенка). На гэты выраз ужо звярталася ўвага. М.А.Даніловіч піша, што прыметнікавы выраз *вады не замуціць* «нарадзіўся ад дзеяслоўнага фразеалагізма *вады не замуціць* (каму)... Форма *вады не замуціць* адарвалася ад дзеяслоўнага фразеалагізма, набыла зусім новае значэнне і атрымала статус самастойнай адзінкі. Пад уплывам ад’ектыўнай семантыкі гэтая адзінка страціла марфалага-сінтаксічную характарыстыку свайго прататыпа. Яна не мае катэгорый трывання, часу, ладу, не змяняецца па асобах, пазбавілася неабходнасці кіраваць формай давальнага склону» [25, с.55]. Што да фразеалагізма *вады не замуціць*, то ён дзеяслоўны, рэалізуе сваё значэнне ‘не зрабіць ніякай шкоды, нічога кепскага каму-небудзь’ толькі ў строга акрэсленай канструкцыі, патрабуючы залежнага слова, часцей займенніка давальнага склону (*вады не замуціць каму*), мае формы прошлага і будучага простага часу, змяняецца па асобах і ліках, а ў прошлым часе – і па родах (*вады не замучу, не замуціш, не замуціў, не замуцілі...*). Адзін прыклад: Я ўжо старая, нядужая і *ваду* вам *не замучу* (Ядвігін Ш.).

Вяртаючыся да акцэнтнага вар’іравання, зазначым, што яно назіраецца і ў фразеалагізмах з камбінаванай варыянтнасцю. У ФСБМ такіх выказаў усяго чатыры: *божа <мой> літасцівы, будзь (-це) ласкаў (ласкавы), д́арма́ (дарэмна) есці хлеб, лбска́вае (ліслівае) цяля (цялятка)*.

Чым жа тлумачыцца такая невялікая колькасць фразеалагізмаў, здольных мець акцэнтныя варыянты? Гэта звязана з тым, што і на ўзроўні лексікі вельмі нямногія словы маюць акцэнтную вары-

янтнасць, і толькі некаторыя з іх выкарыстоўваюцца як «будаўнічы матэрыял» для фразеалагізмаў.

§ 2. Фанетычныя варыянты

Дзве разнавіднасці фразеалагізма, якія адрозніваюцца адным ці (радзей) двума гукамі, называюцца фанетычнымі варыянтамі. Параўн., напрыклад: *зямля ненаедная – зямля ненаежная, іерыхонская труба – ерыхонская труба, ва фрунт – ва фронт, пускаца ў ход – пушчаца ў ход.*

У ФСБМ і дадатку да яго [51] падобную варыянтнасць маюць 44 фразеалагізмы. Да таго ж, як засведчана ў гэтым слоўніку, каля 30 фразеалагізмаў спалучаюць фанетычную варыянтнасць з іншымі відамі вар’іравання: *пускаць (пушчаць) з торбай (-амі) <на свеце>, спусціць (зняць) скуру (шкуру, сем шкур), узнімаць (паднімаць) сцяг і г.д.*

Да фразеалагізмаў, якім уласціва фанетычная варыянтнасць, варта таксама дадаць шэраг выразаў з кампанентам *іграць*: *іграць на нервах, іграць ролю* і інш. Тое, што кампанент *іграць* здольны вар’іравацца (ужывацца без пачатковага «і»), відаць з цытат, якімі ў ФСБМ ілюструецца выкарыстанне гэтых выразаў у маўленні (пададзім са скарачэннямі): 1) *не іграла на маіх нервах* (І.Шамякін); Проста *грае на нервах* (П.Пестрак); 2) *Значную ролю грала* (М.Зарэцкі); *дом іграў вялікую ролю* (К.Чорны). У ТСБМ даецца толькі *іграць*, а ў СБМ (с.186) знаходзім: **граць**... часцей **іграць**. У адрозненне ад шматлікіх слоў з прыстаўным галосным «і», пазіцыйна абумоўленым (*рваць – ірваць*), у слове *іграць* і пад. пачатковы галосны «і» не з’яўляецца прыстаўным, «бо ён належыць да асновы слова, і яго адсутнасць ніколі не бывае абумоўлена фанетычнымі ўмовамі, таму ў даным выпадку і адносіцца да фанемы» [14, с.17].

Звернемся да фразеалагізмаў *львіны (ільвіны) зеў і лбом (ілбом) сцяну прабіваць*. У гэтых выразях кампаненты *львіны і лбом* могуць, як і адпаведныя словы свабоднага ўжывання, выкарыстоўвацца з прыстаўным «і». Як вядома, прыстаўныя галосныя *і, а* ўзнікаюць у звязным маўленні перад спалучэннямі зычных, першымі з якіх з’яўляюцца *р, л, м*, прычым перад *м* заўсёды, а перад *р, л* толькі тады, калі папярэдняе слова заканчваецца на зычны гук. «Улічваючы пазіцыйнасць паяўлення прыстаўных галосных, іх нельга разглядаць як асобныя фанемы..., яны адыгрываюць ролю прыгуку зычных фанем» [40, с.115]. Той самы фанетычны працэс адбываецца і ў кампанентах фразеалагізмаў. Параўн.: *насеяць яшчэ цыній*

і *львінага зеву* (А.Васілевіч); прыходзіцца *лбом сцяну прабіваць* (К.Крапіва). У прыведзеных кантэкстах ужыванне кампанентаў *львіны* і *лбом* без прыстаўнога гука пазіцыйна абумоўлена (яны знаходзяцца пасля галоснага). Замена *львіны* на *ільвіны* і *лбом* на *ілбом* тут не магчыма, бо гэта не адпавядае моўнай норме. Таму іх нельга кваліфікаваць як варыянты.

Можна ў гэтай сувязі адзначыць і некаторую непаслядоўнасць у ФСБМ пры падачы выразаў з кампанентамі тыпу *львіны* (*ільвіны*), *лбом* (*ілбом*). У загалуюку слоўнікавых артыкулаў толькі ў гэтых двух кампанентах паказваецца, што яны могуць ужывацца з прыстаўным галосным «і». У астатніх выпадках кампанент, напрыклад *рваць* у фразеалагізме *рваць на сабе валасы*, падаецца без «і», хоць у ілюстрацыйных прыкладах нярэдка можна сустрэць ужыванне кампанента з «і»; напрыклад: Павэлак *не рваў нупа* (Т.Бондар); Кандрат *нуп не рве ў працы* (Л.Левановіч); не хацелася *нуп ірваць* (Я.Радкевіч). У ТСБМ і СБМ бачым іншае: *ірваць* і *рваць*. Параўн., аднак, у «Арфаграфічным слоўніку» М.П.Лобана і М.Р.Судніка [60], дзе словы тыпу *рваць*, *львіны* падаюцца без прыстаўнога, але з зорачкай перад кожным такім словам і зноскай: «Аб напісанні слоў з прыстаўным *і* або без яго гл. § 28».

Ад выразаў тыпу *львіны* (*ільвіны*) *зеў* адрозніваецца фразеалагізм *агарод* (*гарод*) *гарадзіць*, для якога характэрна фанетычная варыянтнасць (і, значыць, узаемазамыняльнасць у любым кантэксте). У «Фанетыцы беларускай мовы» [40, с.115] чытаем: «Некаторыя словы ў літаратурнай мове дапускаюць варыянты вымаўлення – з пачатковым галосным *а* і без яго: *агарод* – *гарод*, *агурок* – *гурок* і г.д. Аднак у гэтым выпадку *а* нельга разглядаць як прыстаўны, бо ён належыць да асновы слова і яго адсутнасць ніколі не залежыць ад фанетычных умоў. Таму тут мы маем справу з фанемай». Дарэчы, як засведчана ў «Марфемным слоўніку» А.М.Бардовіча і Л.М.Шакуна [10], пачатковы *а* ў слове *агарод* – гэта былая прыстаўка: *агарод* (*гіст. а-гарод*).

У большасці выпадкаў фанетычныя варыянты адрозніваюцца галосным гукам. Так, у адных выразах чаргуюцца розныя галосныя: *на тым свеце вугольчыкамі* – *на тым свеце вугельчыкамі*, *загаворваць зубы* – *загаварваць зубы*. У другіх назіраецца чаргаванне «галосны – нуль гука»: *жваць жвачку* – *жваць жвачку*, *кроў ліецца* – *кроў льецца*.

Наяўнасцю галоснага гука *ы* ў адным з кампанентаў (але ўжо на стыку прыстаўкі і кораня) адрозніваюцца разнавіднасці наступных фразеалагізмаў: *на падыходзе* (*падходзе*), *не сыходзіць*

(сходзіць) з вуснаў, сыходзіць (сходзіць) з поля, сыходзіць (сходзіць) са сцэны.

Выраз *раз-пораз* нарматыўна функцыянуе і ў сваім фанетычным варыянце *раз-поразу* (відаць, у этымалагічна з’яўляецца тут канчаткам): Сяргей *раз-пораз* паглядаў на Олю (П.Пестрак); *раз-поразу* паглядае Сцяпан (К.Крапіва). Дарэчы, у аповесці М.Гарэцкага «Ціхая плынь» гэты самы выраз выкарыстоўваецца ў іншай, устарэлай форме і мае другое арфаграфічнае афармленне: *раз на разу*.

Варыянтнасць некаторых фразеалагізмаў звязана з іх іншамойным паходжаннем. Напрыклад, *ні слыху ні дыху* – скалькаваны варыянт фразеалагізма *ні слуху ні духу*, што прыйшоў да нас з рускай мовы, а *шэрая гадзіна* – разнавіднасць запазычанага з польскай мовы выразу *шарая гадзіна* (*szara godzina*) [56, ч.2, с.125; ч.1, с.152]. У фразеалагізме *трыццаць срэбранікаў* (няпоўная калька з царкоўнаславянскай мовы) назоўнікавы кампанент ужываецца і ў поўнагалоснай форме (*сярэбранікаў*).

Магчыма, уплывам суседніх моў абумоўлена варыянтнасць выразу *ранняя птушка* (*пташка*). Параўн.: руск. *ранняя пташка*, укр. *ранняя пташка* і польск. *ranni ptaszek* [56, ч.1, с.120].

Пяройдзем да фразеалагізмаў, варыянты якіх адрозніваюцца зычным гукам. У асноўным гэта выразы, у якіх вар’іруецца кампанент *шкура* (*скура*): *воўк у авечай шкуры* (*скуры*), *дзяліць шкуру* (*скуру*) *незабітага мядзведзя*, *скура* (*шкура*) *гарыць*, *на сваёй скуры* (*шкуры*), *у скуры* (*шкуры*), *на валовай скуры* (*шкуры*) *не спішаш*.

Змяняюцца і іншыя кампаненты: *каліф на час* – *халіф на час*, *на прымеце* – *на прыкмеце* (*прымета* і *прыкмета* і на ўзроўні слоў з’яўляюцца абсалютна раўнапраўнымі варыянтамі) [37, с.70-76].

На вар’іраванні фразеалагізмаў *трышкаў кафтан* (*каптан*) і *фіндос* (*хвіндос*) *пад нос* спынімся больш падрабязна. Як вядома, наяўнасць гука *ф* у слове з’яўляецца прыметай запазычанасці гэтага слова з неславянскіх моў. У народных гаворках, а часам і ў літаратурнай мове гэты гук нярэдка замяняецца гукамі *п*, *х*, *т*, спалучэннем *хв*. У выніку ўзнікаюць фанетычныя варыянты слоў (*каптан*, *кохта*, *Тодар*, *хвартух*). Такая замена адбываецца і ў фразеалагізмах *трышкаў кафтан* (*каптан*), *фіндос* (*хвіндос*) *пад нос*. Апошні выраз паводле паходжання – уласна беларускі (яго няма ў рускай, украінскай, польскай і іншых мовах), а кампанент *фіндос* (*хвіндос*) па-за межамі гэтага фразеалагізма не ўжываецца і слоўнікамі літаратурнай мовы не фіксуецца. Таму можна меркаваць, што

выраз склаўся непасрэдна ў народных гаворках і напачатку гучаў як *хвіндос пад нос*, а пасля пачатковае *хв*, па аналогіі са словам *фіга*, стала падраўноўвацца, замяняючыся гукам *ф*. Хоць, зрэшты, у слоўніку І.І.Насовіча [67, с.674] назоўнік *фіндос* пададзены праз «ф», растлумачаны як «тое, што і фіга» і праілюстраваны трыма прыкладамі, сярод якіх і «Фіндос табе пад нос».

А зараз пра фразеалагізмы, варыянты якіх адрозніваюцца двума гукамі. Тут вылучаецца група выразаў, у якіх адзін з кампанентаў можа ўжывацца то ў скарачанай, то ў поўнай форме: *ледзь (ледзьве) душа ў целе, ледзь (ледзьве) дыхаць; ледзь (ледзьве) шоры цягаць, не возьмеш за руб (рубель) дваццаць, бач (бачыш) ты*.

У фразеалагізмах *паднімаць (падымаць) хвост, у футарале (футляры)* вар’ююцца кампаненты, якія і на ўзроўні слоў выступаюць як варыянты, што і адзначаецца ў СБМ і ТСБМ.

У выразе *трапіць да абрама (абрагама) на піва*, як і ў фразеалагізме з камбінаванай варыянтнасцю *адправіцца (пайсці, паехаць) да абрама (абрагама)*, змяненне кампанента *абрама (абрагама)*, хутчэй за ўсё, выклікана ўплывам польскай мовы, дзе таксама ёсць выраз *rojechać do Abrahama na piwo* (ЭСФ-2, с.20).

Фанетычная варыянтнасць фразеалагізмаў *плысці (плыць) між пальцаў, плысці (плыць) супраць цячэння, плысці (плыць) на цячэнні* звязана з вар’іраваннем дзеяслоўнага кампанента *плысці (плыць)*. У ТСБМ [91, т.4, с.277] і СБМ [81, с.600] *плысці* і *плыць* падаюцца як варыянты аднаго слова. А ў «Марфемным слоўніку» А.М.Бардовіча і Л.М.Шакуна [10, с.521] яны прыводзяцца на сваім алфавітным месцы як два словы з такім марфемным падзелам: *плыс-ці, плы-ць*. І для марфемнага слоўніка гэта абумоўлена неабходнасцю паказаць марфемную структуру дадзеных лексічных адзінак. Такая іх розная структура вытлумачваецца фанетычнымі з’явамі мінулых эпох. А ў сучаснай беларускай мове гэта два варыянты аднаго слова, якія адрозніваюцца гукавым складам. Іх трэба разглядаць як фанетычныя варыянты. Прычым варыянтамі яны выступаюць толькі ў неазначальнай форме, а ў іншых формах спрагаюцца аднолькава, і гэта паказана ў СБМ: *плыву, плывеш, плыве; плывём, плывяце, плывуць*. Аднолькавыя іх формы і ў прошлым часе, а таксама ў загадным ладзе: *плыў, плыла, плыло, плылі, плыві*. Усё гэта цалкам стасуецца і да фразеалагізмаў з кампанентам *плысці (плыць)*.

Фанетычнымі варыянтамі з’яўляюцца і разнавіднасці фразеалагізма *драць (дзерці) казлы*, хоць у ТСБМ (т.2, с.169, 197) і СБМ (с.211, 217) *драць* і *дзерці* размешчаны ў асобных слоўнікавых

артыкулах як два словы. Адзначым, што гэты фразеалагізм мае варыянтнасць толькі ў інфінітыве і формах прошлага часу, а ў астатніх формах *драць* і *дзерці* цалкам супадаюць.

§ 3. Акцэнтна-фанетычныя варыянты

Ад акцэнтных (*затычка ва ўсе дзіркі* – *затычка ва ўсе дзіркі*) і фанетычных (*трышкаў кафтан* – *трышкаў каптан*) трэба адмяжоўваць варыянты тыпу *абіваць бакі* – *абіваць бокі*, *супраць шэрсці* – *супроць шэрсці*, *даўгі язык* – *даўгі язык* і г.д. І.Я.Лепешаў, гаворачы пра акцэнтныя варыянты фразеалагізмаў, якія адрозніваюцца месцам націску ў адным з кампанентаў, зазначае, што ў многіх выпадках «дваякі націск вядзе і да фанетычных змяненняў (а таксама арфаграфічных), у выніку чаго ўзнікаюць варыянты, якія можна назваць выкарыстаны І.Я.Лепешавым [46, с.80] у дачыненні да варыянтнасці не фразеалагізмаў, а слоў тыпу *адсядзець* – *адседзець*, *адум* – *одум*. Гэты ж тэрмін, толькі ў крыху іншым гучанні («акцэнтна-фанематычныя») ужываюць пры аналізе слоў-варыянтаў тыпу *верхам* – *вярхом*, *заячы* – *заечы* аўтары навуковага выдання [45, с.17].

Думаецца, што гэта адзіна правільная назва для абазначэння такіх варыянтаў. Акцэнтна-фанетычныя варыянты – гэта дзве разнавіднасці фразеалагізма, якія адначасова адрозніваюцца месцам націску ў адным з кампанентаў і яго гукавым афармленнем. Іншы раз акцэнтна-фанетычныя варыянты разглядаюць у межах акцэнтных: *калом* (*колам*) *стаяць*, *за бакі* (*бокі*) *брацца* [110, с.45; 84, с.83]. З гэтым наўрад ці можна пагадзіцца. Калі ў акцэнтных варыянтах месца націску мяняецца, не выклікаючы ніякіх фанетычных змен кампанента, то ў акцэнтна-фанетычных змена месца націску абавязкова прыводзіць да чаргавання гукаў.

Адзначым, дарэчы, што акцэнтна-фанетычная варыянтнасць як слоў, так і фразеалагізмаў характэрна толькі для беларускай мовы і абумоўлена амаль ва ўсіх выпадках дзейнасцю фанетычнага закону акання. Ва ўкраінскай мове, для якой аканне не ўласціва, і вымаўляюць, і пішуць, напрыклад, *голова*, *борода*. У рускай мове «галосныя фанемы *о*, *а* пасля цвёрдых зычных, апроча цвёрдых шыпячых, супадаюць у гуку *а* толькі ў першым складзе перад націсам і не пад націсам у абсалютным пачатку слова, у іншых жа ненаціскных складах на месцы фанем *о*, *а* пасля цвёрдых зычных вымаўляецца аслаблены гук, блізкі да вельмі кароткага *ы*» [24, с.36]: *гълава*. Аднак на пісьме гэта не адлюстроўваецца, пішуць: *голова*.

Што да беларускай мовы, то тут фанемы *о*, *а*, *э* супадаюць у гуку *а* ва ўсіх ненаціскных складах. У нас аканне поўнае. Яно знаходзіць адлюстраванне і ў арфаграфіі, дзе пераважае фанетычны прынецп: *галава*, *малады*. Тое самае назіраецца і ў словах з няўстойлівым месцам націску: *угору* – *угару*, *доўгі* – *даўгі*, *супраць* – *супроць*.

У акцэнтна-фанетычных варыянтах найчасцей чаргуюцца *о*-*а*, прычым пераважна ў назоўнікавых кампанентах: *на ўсе бакі* (*бокi*), *злавіць двух зайцаў* (*зайцоў*), *лаві бягучага воўка* (*ваўка*) *след*, *звівацца вужам* (*вужом*). Радзей такое ж чаргаванне назіраецца ў прыметнікавых кампанентах: *доўгі* (*даўгі*) *рубель*, (за) *доўгім* (*даўгім*) *рублём*, *зачараванае* (*зачарованае*) *кола*, *касы* (*косы*) *сажань у плячах*.

У асобных выпадках змяненні гэтага тыпу закранаюць кампаненты, суадносныя з іншымі часцінамі мовы: займеннікам (*ні з чаго ні з якага* – *ні з чога ні з якага*), дзеепрыметнікам як формай дзеяслова (*як укапаны* – *як укопаны*) і прыслоўем (*ісці ўгору* – *ісці ўгару*).

Варыянтнасць шэрагу выразаў звязана з вар'іраваннем кампанента *супраць* (*супроць*): *гладзіць супраць* (*супроць*) *шэрсці*, *супраць* (*супроць*) *ліха на ўзгорачку*, *пляваць супраць* (*супроць*) *ветру*.

Чаргаванне *э-а* (арфаграфічна перадаецца літарамі *е-я*) адбываецца ў фразеалагізмах *заёчая* (*заячая*) *душа* і *секчы* (*сячы*) *гордзіеў вузел*. На апошнім спынімся больш падрабязна, бо ў яго дзеяслоўным кампаненце падвойнае чаргаванне: *э-а* і *кч-ч*.

У СБМ (с.731, 783) *секчы* і *сячы* падаюцца як варыянты (апошні мае памету *часцей*). Што да ТСБМ, то тут (т.5, с.109) *секчы* мае адсылку да *сячы* (*секчы* гл. *сячы*), у той жа час у загалюўку артыкула *сячы* варыянтнасць гэтага слова не адлюстравана. Між тым *секчы* і *сячы* трэба кваліфікаваць як акцэнтна-фанетычныя варыянты. Яны маюць тоесны сэнс і адрозніваюцца толькі месцам націску, чаргаваннем галосных гукаў, абазначаных літарамі *е-я*, а таксама чаргаваннем *кч-ч* – разыходжаннем гістарычнага парадку (*сячы* – з былога *секти*). Дарэчы, *секчы* і *сячы* выступаюць варыянтамі толькі ў неазначальнай форме, а ва ўсіх астатніх формах яны спрагаюцца аднолькава, што і адзначаецца ў СБМ: *сяку*, *сячэш*, *сячэ*, *сячом*, *сячаце*, *сякуць*; *сек*, *секла*, *секлі*. Таму і варыянтнасць фразеалагізма *секчы* (*сячы*) *гордзіеў вузел* магчыма толькі ў інфінітыве. Тое самае адбываецца з узаемазаменамі *секчы* – *сячы* ў фразеалагізмах з камбінаванай варыянтнасцю: *секчы* (*сячы*, *паднякаць*, *рубіць*) *сук*, *на якім сядзіш*; *секчы* (*сячы*, *рубіць*) *з-за пляча*; *секчы* (*сячы*, *рубіць*, *рэзаць*, *падразаць*) *пад карань*.

У ФСБМ пададзены таксама два выразы з чаргаваннем *о* – нуль гука: *на лобе (лбе) не напісана, як вока ў лобе (ілбе)*.

Змена месца націску ў адным з кампанентаў іншы раз абумоўлівае змяненне не аднаго, а двух галосных гукаў: *ваўком (воўкам) выць, з коптурам (каптуром), піва не пераліўкі (пярэліўкі)*.

У некаторых выпадках акцэнтна-фанетычная варыянтнасць мае месца не ў адным, а ў двух кампанентах. Гэта ўласціва рыфмаваным выразам: *прыйдзе коза да воза (каза да ваза), цапам-лапам (цапом-лапом)*.

У ФСБМ акцэнтна-фанетычную варыянтнасць маюць 27 выразаў. Думаецца, аднак, што іх значна больш (гэта без уліку таго, што яны даволі часта сустракаюцца і сярод камбінаваных варыянтаў). У ФСБМ адны фразеалагізмы, напрыклад з кампанентамі *супраць, бакі, доўгі*, падаюцца як выразы з акцэнтна-фанетычнай варыянтнасцю, а другія з гэтымі ж самымі кампанентамі – як безварыянтныя. Відасьць, аўтар слоўніка абапіраўся на дадзеныя з яго картатэкі як асновы даведніка. Але, гіпатэтычна, той жа, скажам, кампанент *супраць (супроць)* павінен вар’іравацца ва ўсіх выразках. Гэта можна пацвердзіць такім прыкладам. У ФСБМ *зух супроць мух* апісаны як безварыянтны. А ў рамане В.Іпатавай «Залатая жрыца Ашвінаў» выраз ужыты ў варыянце *зух супраць мух*: – Добра, што Міндоўга за князя ўзялі – зух! – Гэта, як маладым быў... А цяперака *зух супраць мух*.

Зазначым, што ў ФСБМ існаванне пэўнага фразеалагізма ў двух ці болей варыянтах (лексічных, марфалагічных, словаўтваральных і інш.) амаль ва ўсіх выпадках падмацоўваецца цытатамі-ілюстрацыямі. У гэтай сувязі варта сказаць, што такі прынцып у ТСБМ не вытрымліваецца. Напрыклад, у загалюку слоўнікавага артыкула пададзены *доўгі* і *даўгі*, але ўсе 13 ілюстрацый – толькі на *доўгі*.

На заканчэнне адзначым наступнае. Калі ўзнікненне некаторых тыпаў фразеалагічных варыянтаў нярэдка абумоўлена ўнутрыфразеалагічнымі прычынамі, то на існаванне акцэнтна-фанетычных варыянтаў аказвае ўздзеянне лексічная сістэма сучаснай беларускай мовы. Так, «супраць», выкарыстоўваючыся па-за фразеалагізмам, як лексічная адзінка, як слова свабоднага ўжывання, нарматыўна функцыянуе і ў акцэнтна-фанетычнай разнавіднасці «супроць». Тое самае бачым і ў фразеалагізмах: *гладзіць супраць (супроць) шэрсці, пляваць супраць (супроць) ветру* і інш. Уплывам лексічнай сістэмы вытлумачваецца з’яўленне і акцэнтна-фанетычных варыянтаў з кампанентамі *доўгі, угору* і інш.

§ 4. Словаўтваральныя варыянты

У навуковай і навучальнай літаратуры словаўтваральным варыянтам фразеалагізмаў звычайна адводзіцца толькі некалькі радкоў, у якіх канстатуецца наяўнасць такіх варыянтаў і падаюцца дзве–тры пары прыкладаў. А між тым у ФСБМ налічваецца 306 выразаў са словаўтваральнай варыянтнасцю. Да гэтых фразеалагізмаў варта дадаць і яшчэ адзін: *кораткі (закораткі) пяты* (у каго, чые). У ФСБМ выраз пададзены як безварыянтны: *кораткі пяты* (у каго). Але ён рэалізуецца ў маўленні і з прыстаўкай *за-* ў прыметнікавым кампаненце; напрыклад, двойчы ў п’есе Я.Купалы «Тутэйшыя». Адзін з прыкладаў: [Янка:] З гэтага нічога не выйдзе, пане вучоны. Бо абхапіць гэтае «далей» *закораткі* вашы *пяты*.

Словаўтваральныя варыянты – гэта дзве, а то і тры разнавіднасці фразеалагізма, якія адрозніваюцца словаўтваральнай структурай аднаго з кампанентаў (часам двух). Напрыклад, выраз *перамываць костачкі* існуе і ў такіх абсалютна раўназначных і раўнапраўных варыянтах: *перамываць косці* – *перамываць косткі*. Тры прыклады: Марыля да кумы хадзіла, каб *костачкі* суседак *перамыць* (М.Скрыпка); То, часам, смехам, а то ў злосці *перамывалі* панам *косці* (Я.Колас); Цікавы народ у нас, любіць чужыя *косткі перамываць* (М.Машара). Дарэчы, у гэтым жа фразеалагізме вар’іруецца і дзеяслоўны кампанент: *перамываць (мыць) костачкі (косці, косткі)*; напрыклад: Хай гавораць-абгаворваюць, хай *мыюць костачкі* – напляваць яму на ўсё гэта (П.Місько).

Пераважае вар’іраванне *дзеяслоўнага* кампанента. І гэта зразумела: па-першае, ён выступае як граматычна галоўная частка амаль ва ўсіх фразеалагізмах з агульным значэннем дзеяння або стану (на долю такіх, дзеяслоўных, выразаў прыпадае больш як трэць ад іх агульнай колькасці), па-другое, дзеяслоўны кампанент з’яўляецца структурным элементам шмат якіх фразеалагізмаў недзеяслоўнага разраду (прыметнікавых, прыслоўных, несуднасных, мадальных і выклічнавых). Да таго ж і на лексічным узроўні «сістэма дзеяслоўнага словаўтварэння багатая і шматгранная» [103, с.227].

У большасці выпадкаў вар’іруюцца тыя дзеяслоўныя кампаненты, якія ўжываюцца ў форме як незакончанага, так і закончанага трывання. Адны з іх маюць варыянты ў абодвух трываннях: *адпускаць (напускаць) лейцы* – *адпусціць (напусціць) лейцы, даваць (задаваць) лататы* – *даць (задаць) лататы, перабіраць (разбіраць) па костачках* – *перабраць (разабраць) па костачках* і г.д. Другія хоць і ўтвараюць трывальныя пары, але вар’іруюць

ца ў межах толькі аднаго трывання. Параўн.: *псаваць абедню – папсаваць (сапсаваць) абедню, укладваць (укладаць) у вусны – укладзі ў вусны*. Дарэчы, кампанент з каранем *-клад-* (*-клас-*) у шэрагу выказаў вар’іруецца і ў закончаным трыванні, замяняючыся кампанентам з каранем *-лаж-*. Такія выразы ў незакончаным трыванні маюць словаўтваральную варыянтнасць, а ў закончаным – лексічную: *укладаць (укладваць) душу – укладзі (улажыць) душу, падкладваць (падкладаць) свінню – падкласці (падлажыць) свінню, раскладаць (раскладваць) на палічках – раскласці (разлажыць) на палічках, складваць (складаць) рукі – скласці (злажыць) рукі і інш.*

Радзей вар’іруюцца кампаненты, якія ў складзе фразеалагічнай адзінкі рэалізуюць граматычнае значэнне або толькі незакончанага, або толькі закончанага трывання (аднатрывальныя выразы наогул менш у параўнанні з тымі, што маюць суадносныя трывальныя пары): *ліць (пераліваць) ваду, абламаць (паламаць) зубы, адарваць (сарваць) галаву*. Адзначым, што варыянтнасць часцей назіраецца ў фразеалагізмах закончанага трывання.

У асобных выказах, галоўным чынам недзеяслоўных, здольнасць кампанента выкарыстоўвацца ў формах незакончанага і закончанага трывання спараджае варыянты, а не дзве трывальныя формы фразеалагізма: *дыхаць (дыхнуць) не даваць, хоць у вуха кладзі (накладзі), куды ногі вядуць (павядуць), хоць пазыч (пазычай), халера яго бяры (забяры)* і г.д. Разнавіднасці прыведзеных фразеалагізмаў лёгка ўзаемазамяняюцца адна другой у любым кантэксце і адрозніваюцца толькі словаўтваральнай структурай дзеяслоўнага кампанента.

Дзеяслоўныя кампаненты, якія падпадаюць пад словаўтваральнае вар’іраванне, звычайна ўжываюцца ў двух варыянтах. Толькі ў некалькіх выказах кампанент выкарыстоўваецца ў трох разнавіднасцях: *вісець (віснуць, павісаць) у паветры, мыць (абмываць, перамываць) языком, не поле насеяна (насеяна, засеяна)* і інш.

Варыянты дзеяслоўных кампанентаў найчасцей адрозніваюцца прыстаўкамі: *адчыняць (расчыняць) акно ў свет, выціраць (уціраць) слёзы, затаіць (стаіць) дыханне, наварыць (заварыць) піва, падкінуць (укінуць) агню ў хату* і г.д. Значна радзей яны ўтвараюцца пры дапамозе розных суфіксаў: *садзіць (саджаць) на пасад, на ўзвей (ўзві) вецер, укладваць (укладаць) у галаву і пад*. У многіх выпадках варыянты адрозніваюцца прыстаўкай і суфіксам адначасова: *хоць сцены ў хаце абклейвай (клей), ліць (праліваць) кроў, глянуць (паглядзець) праўдзе ў вочы, рогі адраслі (павырасталі)* і інш.

У пяці фразеалагізмах адзін з варыянтаў мае постфікс *-ся (-ца)*: *перці (перціся) на ражон, зарыць (зарыцца) носам, слацца (слаць) лістам, язык не слухае (слухаецца)*. У фразеалагізме *блудзіць у трох соснах* толькі ў форме закончанага трывання адбываецца аналагічнае вар’іраванне: *зablудзіць (zablудзіцца) у трох соснах*.

Вар’іраванне афіксаў іншы раз суправаджаецца чаргаваннем гукаў (*вочы на лоб лезуць – вочы на лоб вылазяць*) і зменаў месца націску (*хахлы вязаць – хохлы звязваць*).

Менш пашырана варыянтнасць **назоўнікавага** кампанента. У асноўным яна абумоўлена тым, што назоўнікавы кампанент у складзе многіх фразеалагізмаў можа нарматыўна выкарыстоўвацца з памяншальна-ласкальным суфіксам і без яго: *гладзіць па галоўцы (галаве), адной вяровачкай (вяроўкай) звязаны, ні на кроплю (кропельку), парыць зямлю (зямельку)* і г.д.

Некаторыя даследчыкі [75, с.53] адносяць пары тыпу *як на калу – як на калку* не да варыянтаў аднаго выразу, а да самастойных фразеалагізмаў-сінонімаў, якія адрозніваюцца стылявым і экспрэсіўным адценнямі. Але наўрад ці так гэта. У фразеалагізме значэнне суфікса суб’ектыўнай ацэнкі нейтралізуецца, як і значэнні іншых афіксальных марфемаў. Таму *як на калу* і *як на калку* і іншыя падобныя пары варта лічыць варыянтамі. Такія змены кампанента не закранаюць ні сэнсавы, ні стылістычны бок выразу, і яго абедзве разнавіднасці ўзаемазамяняльныя ў любым слоўным акружэнні. Параўн., напрыклад, ужыванне варыянтаў *грушы (грушкі) на вярбе*: *Фантазія неадлучная ад логікі, свайго фундамента. Іначай гэта – грушы на вярбе* (У.Караткевіч); *Усё гэта ваша выдуманне – толькі грушкі на вярбе* (Ф.Янкоўскі).

Калі ў склад фразеалагізма ўваходзяць два назоўнікавыя кампаненты, то зрэдку абодва могуць ужывацца з памяншальна-ласкальным суфіксам: *малако (малачко) ад шалёнай каровы (кароўкі)*. Але ў абсалютнай большасці выпадкаў вар’іруецца толькі адзін кампанент: *на канцы (кончыку) языка, грушы (грушкі) на вярбе, толькі свету што ў акне (аконцы), аднаго поля ягада (ягадка) і інш.*

Варыянты некаторых кампанентаў утвараюцца пры дапамозе розных суфіксаў суб’ектыўнай ацэнкі: *з ветрыкам (вецяром), з аганьком (агеньчыкам)*. Таму ў асобных фразеалагізмах кампанент мае тры разнавіднасці: *з ветрам (ветрыкам, вецяром) у галаве, перакідны масток (моцік, мост), на адно слова (слоўца, славецка)*.

У шэрагу выпадкаў варыянты адрозніваюцца наяўнасцю ў назоўнікавым кампаненце суфікса *-j-* (асіміляваны папярэднім зыч-

ным, ён перадаецца праз падаўжэнне гэтага зычнага): *апускаць крылы (крылле), выдраць лысаму валасы (валоссе), пускаць карэнне (карані), рваць жылы (жылле)* і інш. Пры гэтым значэнне зборнасці, выражанае суфіксам *-j-*, нівеліруецца ў агульным значэнні фразеалагізма. Таму і становяцца магчымымі падобныя ўзаемазамены. Параўн.: 1) – Ах ты, дзявочая душа! Кахаць – кахаеш, а як да справы даткнецца, дык і *крылы апусціла* (Я.Нёманскі); 2) – Чаго ты *крылле апусціла?* – крыкнуў на яе муж (З.Бядуля).

У межах назоўнікавага кампанента вар’іруюцца і іншыя суфіксы: *ні за капейку (капейчыну), набіваць аскому (аскоміну), садзіцца ў лужыну (лужу), з малаком маці (мацеры), ні роду ні племені (племя)* і г.д. У некалькіх выпадках варыянты адрозніваюцца прыстаўкай: *на панюх (нюх) табакі, перамена (змена) дэкарацый, першы сустрэчны (стрэчны)*.

У параўнанні з дзеяслоўнымі і назоўнікавымі кампанентамі астатнія (суадносныя з прыметнікам, прыслоўем, прыназоўнікам і часціцай) вар’іруюцца рэдка.

Змены **прыметнікавага** кампанента амаль заўсёды звязаны з вар’іраваннем суфікса: у адных выразках кампанент ужываецца як з суфіксам, так і без яго (*слабы на язык – слававаты на язык*). У другіх можа мець розныя суфіксы (*смяротны грэх – смяртэльны грэх*). У адзінкавых фразеалагізмах вар’іруецца прыстаўка: *блудная (зablудная, аблудная) авечка*.

Варыянтнасць некаторых кампанентаў, суадносных з якаснымі прыметнікамі, выклікана іх здольнасцю набываць формы ступеняў параўнання, якія ўтвараюцца з дапамогай адпаведных афіксаў: *чыстай (чысцейшай, найчысцейшай) вады*.

Варыянты **прыслоўных** кампанентаў адрозніваюцца прыстаўкай (*стаяць убаку – стаяць збоку, удоўж і ўпонарац – уздоўж і ўпонарац*), суфіксам (*больш таго – болей таго, так ці інакш – так ці іначай*) або прыстаўкай і суфіксам адначасова (*далёка хадзіць не трэба – далёка хадзіць не патрэбна*).

Некалькі слоў пра вар’іраванне кампанентаў, суадносных з прыназоўнікам, часціцай і выклічнікам.

У фразеалагізмах са словаўтваральнай варыянтнасцю змяненні **прыназоўнікавага** кампанента абмежаваны ўзаемазаменамі *між* – *паміж*: *між (паміж) двух агнёў, між (паміж) жыццём і смерцю, між (паміж) іншым, вісець між (паміж) небам і зямлёй, між (паміж) небам і зямлёй, між (паміж) молатам і кавадлам, між (паміж) сцывлай і харыбдай*. Заўважым, што ў ТСБМ *між* і *паміж* (апостры ўтвораны шляхам складання прыназоўніка *па* і *між* [103, с.287]) падаюцца як прыназоўнікі-сінонімы (супада-

юць ва ўсіх сваіх граматычных значэннях) і, такім чынам, слушна прызнаюцца не варыянтамі аднаго слова, а асобнымі лексічнымі адзінкамі, бо, як пісаў М.М.Шанскі, «тоеснасць слова не можа захоўвацца, калі не захоўваецца тоеснасць марфем, што складаюць яго аснову» [99, с.62]. У фразеалагізме ж свабодная ўзаемазамена *між* і *паміж* абумоўлівае ўзнікненне двух словаўтваральных яго варыянтаў, якія адрозніваюцца толькі колькасцю марфем у прыназоўнікавым кампаненце. Параўн.: 1) У вайну немцы паставілі Анікея на нейкі час старастам. Вялікім дыпламатам трэба было быць, каб круціцца *між двух агнёў* – займаць такую пасаду і не даваць у крыўду людзей (М.Ракітны); 2) Дануся... была *паміж двух агнёў*, але і ў яе пачаў прабівацца на сяброўку гнеў (А.Карпюк).

Варыянты *няхай сарочка не чапае* і *хай сарочка не чапае* з’явіліся вынікам вар’іравання кампанента, суадноснага з **часціцай**. Гэты кампанент нарматыўна выкарыстоўваецца і ў форме *хай*, і ў форме *няхай*. Апошняя адрозніваецца ад *хай* наяўнасцю прыстаўкі. Я.Ф.Карскі «лічыў бел. *няхай*, *хай* формамі загаднага ладу ад *хаяць*» [104, т.8, с.78]. Параўн. таксама бел. *няхай* і серб.-харв. *не хая* [104, т.8, с.78].

Вар’іраванне яшчэ аднаго суадноснага з часціцай кампанента прыводзіць да ўзнікнення словаўтваральных варыянтаў. Маюцца на ўвазе выпадкі ўзаемазамены *ні* і *ані*: *ні-ні (ані-ані)*, *ні (ані) божа мой*, *ні (ані) на макава зерне*, *ні (ані) мур-мур*. Этымалагічна *ані* ўтворана «з часціцы *ні* пры дапамозе ўзмацняльнай часціцы *а*» [104, т.1, с.115]. Дарэчы, у ТСБМ *ані* падаецца толькі ў якасці прыслоўя са значэннем ‘ніколькі, зусім’. Між тым гэта слова ўжываецца ў мове і як часціца, што і засведчана ў навучальных дапаможніках. У адным з іх чытаем: «Часціца *ані* паўтарае... значэнні часціцы *ні*, толькі з больш узмоцненай экспрэсіяй» [103, с.302]. Зрэшты, пра ўласцівасць *ані* выкарыстоўвацца ў якасці часціцы сведчаць узаемазамены *ані* – *ні* ў пералічаных вышэй фразеалагізмах.

Сярод кампанентаў, суадносных з **выклічнікам**, толькі адзін (*ану* – *ну*) можа відазмяняцца, спараджаючы словаўтваральныя варыянты фразеалагізма: *ану яго к ліху* – *ну яго к ліху*, *ану яго к чорту* – *ну яго к чорту*. *Ану*, відаць, утворана, па аналогіі з часціцай *ані*, далучэннем часціцы *а* да выклічніка *ну*. Нягледзячы на тое, што па-за фразеалагізмам *ну* і *ану* з’яўляюцца двума рознымі выклічнікамі, яны, як адзначаецца ў ТСБМ, могуць выражаць аднолькавыя пачуцці гневу, абурэння.

Ёсць выразы, у якіх вар’іруюцца кампаненты, суадносныя з рознымі часціцамі мовы, напрыклад: *у пяткі (пяты) кальнула (закалола)*, *салаўі (салавейчыкі) пяюць (спяваюць) у жываце, мам-*

чын (мамін) сынок (сыночак), мамчына (маміна) дачка (дачушка). Праілюструем ужыванне ў маўленні апошняга з пададзеных тут выразаў: Проста ты грэбуеш сялянскай працай... Мамчына дачка... Пястуха... (Л.Левановіч); Пабольшаўшы, Уля стала асцерагацца бацькоўскай любові, – барані божа, празавуць «мамчынай дачушкай» (У.Паўлаў); Што ад яе хацець, яна яшчэ маміна дачка! (А.Карпюк); Куды ёй, мамінай дачушцы, з белымі выпесаванымі рукамі, ды ў брудную халодную зямлю? (З.Прыгодзіч).

Напрыканцы заўважым, што ў адным з навучальных дапаможнікаў для студэнтаў-філолагаў [39, с.139-142] словаўтваральныя варыянты фразеалагізмаў уключаюцца ў марфалагічныя, а ў другім [84, с.82-83] – гэты, як было паказана вышэй, даволі пашыраны тып фразеалагічных варыянтаў нават не ўпамінаецца.

Чым жа абумоўлена жыццёвасць варыянтаў разгледжанага тыпу?

Калі існаванне ў мове лексічных, фанетычных і некаторых іншых варыянтаў найчасцей тлумачыцца ўздзеяннем лексічнай сістэмы літаратурнай мовы, то ўзнікненне словаўтваральных варыянтаў выклікаецца іншымі прычынамі. Справа ў тым, што кампаненты ў складзе фразеалагізма – гэта семантычна пераўтвораныя словы, «цені», «прывіды слоў», «пазбаўленыя таго, што з’яўляецца галоўным для слова, менавіта асобнага лексічнага значэння» [5, с.7]. Таму замена фразеалагічнага кампанента іншым, роднасным, аднакаранёвым, але з другой словаўтваральнай структурай (*кості – косткі – костачкі*), успрымаецца носьбітамі мовы як раўназначная і неістотная. Спачатку такая замена ўзнікае на індывідуальна-маўленчым узроўні, а пасля становіцца агульнаўжывальнай.

§ 5. Марфалагічныя варыянты

Як і словаўтваральныя, марфалагічныя варыянты фразеалагізмаў разглядаюцца ў навуковай літаратуры ў агульных рысах з задачай некалькіх прыкладаў-ілюстрацый. А гэты тып варыянтаў таксама даволі пашыраны (сустракаецца ў 217 фразеалагізмах) і заслугоўвае асобнага, больш падрабязнага вывучэння.

Марфалагічныя варыянты – гэта найчасцей дзве разнавіднасці фразеалагізма, якія адрозніваюцца граматычнай формай аднаго з кампанентаў. Так, выраз *выціскаць слязу* нарматыўна функцыянуе і ў варыянце, дзе назоўнікавы кампанент мае форму множнага ліку: *выціскаць слёзы*. Два прыклады: 1) Аўгіння *выціскала слёзы* і цёрла далонню сухія вочы (К.Чорны); 2) Грамабоіха нават прабавала *слязу выціснуць*, а Грамабой чухаў патыліцу (К.Крапіва).

Калі лексічная варыянтнасць найчасцей звязана з назоўнікавымі і дзеяслоўнымі кампанентамі, а словаўтваральная – з дзеяслоўнымі, то марфалагічная амаль заўсёды (у 194 выпадках) з’яўляецца **назоўнікавыя** кампаненты. Часцей за ўсё гэта ўзаемазамены лікавых формаў, а таксама варыяцый канчаткаў у межах аднаго склону, радзей – вар’іраванне склонавых і прыназоўнікава-склонавых формаў, зусім рэдка – змяненне родавай прыналежнасці.

У 106 фразеалагізмах вар’іраванне назоўнікавага кампанента выклікана нейтралізацыяй значэнняў катэгорыі ліку: *араць дарогі (дарогу), не за гарамі (гарой), на думках (думцы), не на жарты (жарт), закон (законы) не пісаны* і г.д. У прыведзеных парах разнавіднасці выразу абсалютна ўзаемазамяняльныя. Параўн., напрыклад, ужыванне варыянтаў *не на жарты і не на жарт* у аповяданні В.Быкава «Труба»: 1) Валера адолеў ладны кавалак трубы, а ўчарашняга стыку ўсё не было, і тое пачало ўжо яго *не на жарты* палхаць; 2) [Тып] прачытаў і нечакана *не на жарт* зазлаваў.

Узаемазамена формаў адзіночнага і множнага ліку часцей адбываецца ў вінавальным (*давацца ў знакі – давацца ў знак*) і назоўным склоне (*мухі ў носе – муха ў носе*), радзей – у родным (*спакон вякоў – спакон веку*), месным (*на радасцях – на радасці*) і творным (*як лапцём па цымбалах – як лапцямі па цымбалах*). Вар’іраванне можа суправаджацца адпаведнымі зменамі ў іншым (прыметнікавым ці дзеяслоўным) кампаненце, з якім назоўнікавы кампанент звязаны сувяззю дапасавання (*першыя крокі – першы крок*) ці прэдыкатыўнай сувяззю – граматычным дапасаваннем «выказніка» да «дзеяння» (*цяля язык аджавала – цяляты язык аджавалі*). У фразеалагізме *ні да танца ні да ружанца (ні да танцаў ні да ружанцаў)* адначасовае змяненне двух кампанентаў вымагаецца рыфмай.

У сучаснай беларускай мове катэгорыя ліку выражаецца ў проціпастаўленні дзвюх формаў (адзіночнага і множнага ліку), таму лікавыя варыянты фразеалагічнай адзінкі заўсёды ўтвараюць пару. Больш за дзве разнавіднасці мае толькі выраз *палкі (-а) у колы (-а)*, у якім вар’іруюцца абодва назоўнікавыя кампаненты.

Асобна спынімся на кампанентах, якія суадносяцца са словамі, што маюць саматычнае значэнне (назваюць часткі чалавечага цела, органы). Найперш зазначым, што хоць вар’іраванне гэтых кампанентаў і назіраецца ва ўсіх іх склонавых формах (*пахадзіла рука – пахадзілі рукі, не тускаць з вачэй – не тускаць з вока, браць на язык – браць на языкі, даваць волю языку – даваць волю языкам, часаць языком – часаць языкамі, трымаць на вачах – трымаць на воку*), але найчасцей (у 28 выразях) яно

адбываецца ў форме вінавальнага склону: *рве вока (вочы), прыкладаць руку (рукі)* і г.д. Аднак гэта, хутчэй за ўсё, вытлумачваецца тым, што сярод выразаў, асабліва двухкампанентных, структурна арганізаваных як словазлучэнне, «самую прадуктыўную мадэль складаюць фразеалагізмы, утвораныя па структурнай схеме «дзеяслоў+назоўнік у вінавальным склоне» [53, с.154].

У ФСБМ саматычны кампанент у складзе многіх загаловачных фразеалагізмаў падаецца ў дзвюх лікавых формах, напрыклад: *вастрыць вушы (вуха), язык (языкі) завязець*. Знешне выглядае, што ў абодвух выразах форма адзіночнага і форма множнага ліку назоўнікавага кампанента свабодна замяняецца адна другой. Аднак, як паказваюць ілюстрацыі, прыведзеныя ў слоўніку, а таксама іншыя прыклады выкарыстання ў маўленні гэтых фразеалагізмаў, далёка не ўсе саматычныя кампаненты падпадаюць пад такое вар'іраванне ў любой маўленчай сітуацыі. Назіраецца наступная цікавая заканамернасць.

Калі саматычны кампанент (у яго этымалагічным значэнні) абазначае парныя сіметрычныя органы ці часткі цела (*рукі, ногі, вочы, вушы, плечы*) або неадзінкавыя (*зубы, пальцы*), то яму ўласціва вар'іраванне лікавых формаў. Напрыклад, і пра аднаго чалавека, і пра многіх можна сказаць, што ён *навастрыў вуха (вушы)*, яны *навастрылі вуха (вушы)*. Вось прыклады: 1) «Ці, можа, мне пашчасціла?» – падумаў Лабановіч і *навастрыў вуха* (Я.Колас); 2) Мальвіна *вушы навастрыла* (Я.Колас); 3) Немцы *вушы навастрылі* (П.Панчанка). Або яшчэ: 1) Я *пальцам паказваць* не буду, але такія факты ёсць (К.Крапіва); 2) Яму здаецца, што ўсе на яго *пальцам паказваюць* (К.Крапіва); 3) Вакол стаяла «важная публіка», *паказвала пальцам*, смяялася (К.Крапіва); 4) Людзі з нас будуць смяяцца! *Пальцамі* на нас *паказваць* (А.Чарнышэвіч). З прыведзеных ілюстрацый відаць, што *навастрыць вуха* і *навастрыць вушы* – гэта марфалагічныя варыянтны, здольныя ўзаемазамяняцца ў любым слоўным акружэнні. Такія варыянтнасць уласціва 24 фразеалагізмам: *кідаць вока (вочы), муляць вочы (вока), не пускаць на вочы (вока), рэжа вушы (вуха), наступаць на нагу (ногі), капыліць губу (губы)* і г.д. Пераважаюць дзеяслоўныя фразеалагізмы, прадстаўнікі іншых семантыка-граматычных разрадаў рэдкія: прыслоўныя *вочы ў вочы (вока ў вока), як свае вушы (сваё вуха), у вус (-ы)*; прыметнікавыя *на курыных ножках (курынай ножцы)*; назоўнікавыя *сініца ў руках (руцэ), мядзведжае вуха (мядзведжыя вушкі)*; несудадносныя з часцінамі мовы *пахадзіла рука (пахадзілі рукі), вока гарыць (вочы гараць)*.

Калі ж саматычны кампанент суадносіцца са словам, што абазначае «няпарны» орган (*нос, язык*) або частку цела (*галава, твар, жывоц, спіна, патыліца*), то ён здольны вар’іравацца толькі тады, калі фразеалагізм мае дачыненне не да адной, а да некалькіх асоб. Толькі пры гэтай умове паралельнае выкарыстанне назоўнікавага кампанента ў формах адзіночнага і множнага ліку (*завязаць язык – завязаць языкі*) выступае як марфалагічная варыянтнасць: А на вёсцы пачалі [Дар’ю] «распусніцай» зваць, бо *языка* людзям не *завяжаш* (В.Каваль); *Язык* ёй [Мар’янцы] трэба *завязаць*, гэта перш за ўсё, каб маўчала (Я.Колас). Калі ж фразеалагізм адносіцца толькі да адной асобы, то адваротная замена немагчымая: Вядома, *язык* нікому не *завяжаш* (У.Карпаў). Тут *завязаць язык* з’яўляецца ўжо не варыянтам, а формай выражэння катэгорыі ліку. Такіх фразеалагізмаў 22.

Пакажам выкарыстанне яшчэ аднаго з іх. У аповесці М.Лынькова «Пра смелага ваяку Мішку і яго таварышаў» чытаем: 1) Чырвонаармейцы ганарыліся... і *задзіралі нос* перад трэцім батальёнам; 2) Абодва яны не *задзіралі насы* ад славы. Параўн. такі ўрывац: «Ну, Ганна! Цяпер ты ў мяне крыху памякчэш і не будзеш так высокая *задзіраць нос*, калі табе хоць трохі шкада бацькі», – так думаў, стоячы, малады ляснік (Я.Колас). У гэтым прыкладзе таксама нельга замяніць саматычны кампанент *нос* формай множнага ліку (*насы*).

Гэту заканамернасць можна вытлумачыць наступным чынам. Калі апісанымі фразеалагізмамі называюцца дзеянні адной асобы, а не некалькіх, то ў свядомасці таго, хто гаворыць ці піша, імгненна ўсплывае на паверхню генетычна слоўная аснова назоўнікавага кампанента і аўтаматычна адбываецца своеасаблівая каардынацыя, узгодненасць паміж дзейнікам пэўнага сказа (назоўнікам ці займеннікам у адзіночным ліку) і саматычным «няпарным» кампанентам тыпу *галава, нос, язык*.

Праілюструем гэту з’яву яшчэ некалькімі прыкладамі: 1) Самыя *языкастыя* нахабнікі пры Галіне *прыкусвалі языкі* (С.Грахоўскі); Гэта ж добра, што я ў час *прыкусіў язык* і не назваў сваю вёску (М.Ракітны); 2) Нашлі аб чым *языкі часаць* (М.Лынькоў); І так жанкі *язык чэшуць* (І.Мележ); Вось папала моду! Не прапусціць сходу, усё *язык там чэша...* (К.Крапіва).

Пяройдзем цяпер да вар’іравання канчаткаў. Фразеалагізмаў, разнавіднасці якіх адрозніваюцца канчаткамі кампанента ў форме пэўнага склону, – 45: *авводзіць вачамі (вачыма), знікаць з вачэй (воч), выязджаць на гарбе (гарбу)* і г.д. На існаванне гэтых варыянтаў уплывае лексічная сістэма. Возьмем, напрыклад, *выразы без году (года) тыдзень, з-пад носа (носу), з носа (носу) кап, а ў*

рот хан. Прычыны варыянтнасці гэтых і падобных фразеалагізмаў ужо апісваліся ў навуковай літаратуры, адзначалася, што на ўжыванне формаў на *-а* замест старых формаў на *-у* «казвае ўздзеянне... рэгулярнае выкарыстанне канчатка *-а* ў адпаведных словах свабоднага ўжывання (*года, носа*). У выніку сфера ўжывання ў названых фразеалагізмах формаў на *-у* паступова звужаецца, хоць на сучасным этапе развіцця мовы абедзве формы могуць лічыцца варыянтамі ў межах нормы» [49, с.209].

Знешняе падабенства да апісанай з’явы бачым у фразеалагізме *збоку прыпёку (прыпёка)*. Але тут прычыны варыянтнасці іншыя. У этымалагічных даведніках засведчана, што фразеалагізм «узнік у прафесіянальнай мове пекараў, дзе прыпёкай называюць тое лішняе, непатрэбнае, што прыліпла збоку да печыва пры выпяканні. Першапачатковая форма выразу (занатавана, напрыклад, у зборніку Я.А.Ляцкага) – *збоку прыпёка*. Канчаток *-у* ў назоўніковым кампаненце абумоўлены імкненнем да поўнага сугучча» [56, ч.1, с.56]. У выразе *ў віру (віры) на калу* форма на *-у*, відаць, таксама абумоўлена рыфмай.

Узаемазамена канчаткаў адбываецца звычайна ў форме творнага склону: *стрыгчы вачамі (вачыма), за плячамі (плячыма), легчы касцямі (касцямі)*. Тут магчыма вар’іраванне і трох канчаткаў: *бразгаць дзвярамі (дзвярыма, дзвярмі), глядзець вачамі (вачыма, вачмі)*. Дарэчы, такія самыя паралельныя канчаткі ўласцівы і адпаведным назоўнікам свабоднага ўжывання. У навуковай і навучальнай літаратуры адзначаецца, што ў творным склоне множнага ліку побач з асноўным канчаткам *-амі* назоўнікі *вока, плячо* могуць мець канчаткі *-мі, -ыма: вачмі, вачыма, плячмі, плячыма*; назоўнік *касць* ужываецца ў формах *касцямі і касцямі*, а назоўнік *дзверы* ўжываецца з канчаткамі *-амі, -мі, -ыма: дзвярамі, дзвярмі, дзвярыма* [103, с.72, 76, 78].

У форме роднага склону ў фразеалагізме *з плеч (плячэй) далоў* назоўнікавы кампанент ужываецца то з нулявым, то з матэрыяльна выражаным канчаткам: Што загадана зрабіць – зрабіў. І, як кажуць, *з плеч далоў...* (Б.Сачанка); Не выпускай жывой гадзюкі, і сто грахоў – *з плячэй далоў* (М.Лужанін). Аналагічна гэты ж кампанент рэалізуецца і ў іншых фразеалагізмах – з камбінаванай варыянтнасцю: *звальвацца (спадаць) з плячэй (плеч), звальваць (скідаць) з плячэй (плеч)*. А ў выразе *з плеч ды ў печ вар’іраванне канчаткаў не адбываецца*, бо стрымліваецца ўнутранай рыфмай назоўнікавых кампанентаў. Слова свабоднага ўжывання *плячо* мае паралельныя формы роднага склону адзіночнага ліку: *плячэй і плеч*.

Разнавіднасці фразеалагізма *кесарава кесараві (кесару)* адрозніваюцца старажытным (-аві) і сучасным (-у) канчаткамі формы давальнага склону: Я хацеў бы прасіць вас, калега, пазнаёміць мяне з вашай грамадой, бо трэба, як кажуць, аддаць *кесарава кесараві* (Я.Колас); «*Кесарава – кесару...*» Табе ж я ўсё аддаў: і тое, што належала да зор, зямлі і траў (М.Танк).

Вар'іраванне канчаткаў часам ускладняецца фанетычнымі змяненнямі (зменаў месца націску і чаргаваннем гукаў): з *плеч (плячэй) далоў, потам і кроўю (кrywёй), іскры з вачэй (воч) насыпаліся* і інш. У пяці выразях назоўнікавы кампанент не толькі ўжываецца з рознымі канчаткамі, але і мяняе формы ліку: *акінуць вокам (вачамі, вачыма), губляць з вачэй (воч, вока), мераць вокам (вачамі, вачыма), з вачэй (воч, вока), умывацца слязамі (слязьмі, слязой)*.

У розных працах па рускай фразеалогіі [100, с.17; 64, с.70; 30, с.167], калі размова ідзе пра марфалагічныя варыянты, падаюцца і прыклады тыпу: *бросить камень (камнем), крутить хвост (хвоста), вскидывать глазами (глаза), носить воду решетом (в решете), пушкой (из пушки) не прошибешь*. Тое самае знаходзім і ў некаторых працах па беларускай фразеалогіі. У ФСБМ, у прыватнасці, адзначаецца варыянтнасць у такіх, напрыклад, выразях: *браць з боем (-ю), цераз хлеб (ад хлеба) шукаць хлеба*. І гэта не прэрэчыць таму, што «розныя варыянтныя відазмяненні фразеалагізма (лексічныя, марфалагічныя, словаўтваральныя і інш.) заўсёды адбываюцца ў рамках адной і той жа сінтаксічнай канструкцыі» [53, с.76]. Ва ўсіх прыведзеных вышэй прыкладах сінтаксічная канструкцыя, па сутнасці, застаецца той самай: выразы захоўваюць структуру дзеяслоўных словазлучэнняў. Тут варыянты адрозніваюцца адзін ад другога толькі склонавай ці прыназоўнікава-склонавай формай граматычна залежнага кампанента. Гэтыя відазмяненні не ўносяць у змест фразеалагізма ніякіх сэнсавых адценняў, яны (відазмяненні) «паглынаюцца агульным значэннем фразеалагізма» [82, с.54] і павінны кваліфікавацца як марфалагічныя варыянты.

У ФСБМ выказаў з такой варыянтнасцю 35. Адны з іх маюць варыянты, што адрозніваюцца склонавай формай назоўнікавага кампанента. Найбольш тыповым з'яўляецца вар'іраванне формаў роднага і інавальнага склонаў у фразеалагізмах з адмоўнай канструкцыяй: *не змыкаць вачэй (вочы), не пакідаць каменя (камень) на камені, порах (пораху) не выдумляць, пальца (палец) у рот не кладзі, лаві вецер (ветру) у полі, мухі (муху) не пакрыўдзіць*. Радзей такія ўзаемазамены назіраюцца ў фразеалагізмах са сцвярдзальнай канструкцыяй: *даваць здачы (здачу), у сабакі вачэй (вочы) пазычаць, чарку (чарку) у чарку, атрымліваць гарбуз (гар-*

буза). Вар’іруюцца таксама формы вінавальнага і меснага склонаў: *на хвост (хвасце) станавіцца, раз-два і ў дамкі (дамках), у яблыкі (яблыках)*. Іншыя прыклады: *заламаць асінку (асінкай), кідаць каменем (камень), костка (косткай) у горле, гаспадар свайго слова (свайму слову), каб і нага не была (нагі не было)*.

У 9 выклічнікавых фразеалагізмах з кампанентамі *бог, чорт* вар’іруюцца формы назоўнага і былога клічнага склону [26, с.142]: *не даядзі бог (божа), на табе чорт (чорце) табакі і інш.*

Сем выказаў маюць варыянты, утвораныя прыназоўнікава-склонавымі змяненнямі ў фразеалагізме. У іх лік уваходзіць, напрыклад, выраз *адарваць гнілому (у гнілогу) цяляці хвост*. Назоўнікавы кампанент *цяляці* выкарыстоўваецца то ў форме давальнага склону без прыназоўніка, то ў форме роднага склону з прыназоўнікам *у*; гэта абумоўлена граматычнымі ўласцівасцямі дзеяслоўнага кампанента *адарваць*, пры якім і па-за межамі фразеалагізма магчыма пастаноўка залежнага ад яго назоўніка ў гэтых самых склонавых формах (пры захаванні граматычнага значэння аб’екта, на які накіравана дзеянне).

У варыянтах *плячо к плячу і плячо да пляча* іх прыназоўнікава-склонавыя формы тоесныя па сваім граматычным значэнні. *К* патрабуе давальнага, а *да* – роднага склону, і ў абодвух варыянтах маюць аб’ектнае значэнне, служаць для ўтварэння спалучэнняў, «якія абазначаюць, што прадметы ўзаемна сутыкаюцца, судакранаюцца» [91, т.2, с.104]. Магчыма, варыянт *плячо да пляча* развіўся з руск. *плечо к плечу*, дзе спалучэнне «к + давальны» перакладзена спалучэннем «да + родны». У РБС-53 і РБС-82 адпаведнікам прыназоўніка *к* падаецца *да*, у рэдкіх выпадках – *на* і толькі ў выказах тыпу *к чорту – к*, а фразеалагізм *плечо к плечу* перакладаецца як *плячо ў плячо*. Аднак у беларускім літаратурным маўленні ўжываюцца і *плячо ў плячо*, і *плячо к плячу* з марфалагічным варыянтам *плячо да пляча*. Што да сучасных беларускіх акадэмічных слоўнікаў (БРС, ТСБМ, ТСБЛМ), то ў іх *к* фіксуецца ў розных яго граматычных значэннях і прыводзіцца на сваім алфавітным месцы.

Думаецца, што такім жа чынам склаліся і варыянты *прыпасці да сэрца (к сэрцу)*. Зрэшты, толькі варыянт з прыназоўнікам *к* двойчы выкарыстоўвае В.Дунін-Марцінкевіч у п’есах «Пінская шляхта» і «Ідылія», напісаных больш як 130 гадоў назад: 1) – За што ты яго палюбіла? – Сама не ведаю, – вот так штось *прытаў к сэрцу*; 2) Ты мне штось вельмі *к сэрцу прытала*.

У фразеалагізме *цераз хлеб (ад хлеба) шукаць хлеба* абедзве прыназоўнікава-склонавыя формы выражаюць прыкладна аднолькавыя аб’ектныя адносіны (ТСБМ, т.1, с.110; т.5, кн.2, с. 239), а

ў фразеалагізме *скула ў баку (над бокам)* – прасторавыя адносіны з абазначэннем месца, дзе знаходзіцца што-небудзь.

Вар’іраванне прыназоўнікава-склонавых формаў крыху іншага характару назіраецца і ў наступных фразеалагізмах: *зрабіць з белага чорнае (белае чорным), ці савай аб пень ці нём аб саву (на саве)*. Прывядзём прыклады, якія пацвярджаюць абсалютную тоеснасць варыянтаў гэтых выразаў: 1) Нават тут, у штабе арміі, некаторыя хочць перакруціць падзеі на свой лад, *белае зрабіць чорным* (А.Алешка); Мала што выдумаюць бабы. Чаго толькі не зложаць. *З белага могуць зрабіць чорнае* (С.Баранавых); 2) – Дзякуй Крамеру, ён тваю душу на свеце трымае. Без яго даўно б быў на шворцы. – *Ці савай аб пень ці нём аб саву* – усё роўна, – рагоча Тоўсцік (І.Навуменка); [Апанас:] Немцаў прагоняць. І што я скажу, чым апраўдвацца буду?.. *Ці нём на саве ці саваю аб пень...* (Б.Сачанка).

У сувязі са сказаным вышэй вярта, відаць, лічыць не зусім дакладнай падачу асобных выразаў у ФСБМ. Так, *бачыць на тры сажні (метры) пад зямлёй і бачыць на тры сажні (метры) у зямлю* апісваюцца ў двух слоўнікавых артыкулах як два фразеалагізмы-сінонімы, тоесныя ва ўсіх адносінах. Але яны адрозніваюцца толькі прыназоўнікава-склонавай формай апошняга кампанента, таму, як і іншыя, разгледжаныя вышэй, з’яўляюцца не сінонімамі, а камбінаванымі варыянтамі (спалучаюць у сабе марфалагічнае і лексічнае вар’іраванне). Выяўлена і яшчэ некалькі фразеалагізмаў, якія таксама больш мэтазгодна лічыць не асобнымі сінанімічнымі выразамі, а варыянтамі: *за дрэвамі не бачыць лесу – з-за дрэў не бачыць лесу; тварам у твар – твар у твар; не з палахлівага дзесятка – не палахлівага дзесятка*.

У трох выразях адзначаецца вар’іраванне назоўнікавага кампанента ў розных родавых формах: *цуд (цуда) у рэшаце, хадзіць каля посуду (пасуды) чыста, як запалка (запалак)*. Невялікая колькасць такіх варыянтаў тлумачыцца ўплывам сістэмы беларускай мовы, паводле нормаў якой род назоўніка з’яўляецца пастаяннай граматычнай яго прыметай, і толькі некаторыя назоўнікі, у тым ліку *цуд – цуда, посуд – пасуда*, маюць варыянтныя родавыя формы; у варыянтах *запалка – запалак* другі з іх, відаць, з народна-дыялектнай мовы.

Дагэтуль разглядалася вар’іраванне назоўнікавых кампанентаў. Што да **прыметнікавага** кампанента, то тут назіраецца вар’іраванне поўнай і кароткай формы: *повен (поўны) рот, кароткі (-я) завароткі, свет не мілы (міл)*. Дарэчы, тое самае адбываецца і з дзеепрыметніковым кампанентам у выразях *вока набіта (-е), вароты пірагамі (пірагом) падпёрты (-я)*.

Асобна звернем увагу на выраз *святая святых* (*святое святых*). Этымалагічна гэта запазычанне з царкоўнаславянскай мовы. Кампанент *святая* сёння асэнсоўваецца як субстантываваны прыметнік назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага роду, а ў царкоўнаславянскай мове гэта была форма назоўнага склону множнага ліку ніякага роду. У выніку нярэдкага ўжывання пры фразеалагізме *святая святых* дапасаваных да яго займеннікаў *маё, тваё, гэта* і інш. першы кампанент стаў выкарыстоўвацца і ў форме ніякага роду (*святое святых*). Больш таго, гэты выраз (дакладней, яго першы кампанент) стаў скланяцца: *да святога святых яго паэзіі* (У.Калеснік), *святую святых лётнай справы* (У.Косаў) і пад. Дарэчы, гэтаму фразеалагізму, яго гісторыі, трансфармацыі, развіццю ў ім полісеміі (ён цяпер шасцізначны) А.М.Бабкін прысвяціў аж 12 старонак [7, с.151-162].

У дзевяці фразеалагізмах вар’іруецца **займеннікавы** кампанент. Ён можа ўжывацца з рознымі канчаткамі: *устаць не з той (мае) нагі, ад маёй (мае) галавы*. Суадносныя з гэтымі займеннікавымі кампанентамі словы ў форме роднага склону адзіночнага ліку таксама побач з канчаткамі *-ой, -ёй* маюць варыянтныя канчаткі *-ае, -е*.

Канчаткамі займеннікавага кампанента (але сучасным і старажытным) адрозніваюцца і варыянты выразу *на кругі свае* (*свая*). Паводле паходжання гэты фразеалагізм з’яўляецца запазычаннем з царкоўнаславянскай мовы: *на круги своя*, дзе *свая* – форма мужчынскага роду множнага ліку вінавальнага склону [56, ч.2, с.113]. А існаванне разнавіднасці *на кругі свае*, як і ў іншых падобных выпадках, з’явілася вынікам «развіцця варыянтнасці як спосабу пераадолення ўстарэлых, нематывавальных сучаснай сістэмай марфалагічных нормаў ФА» [102, с.160-161].

У фразеалагізме *на самае (самыя) годзе* займеннікавы кампанент, фармальна звязаны з кампанентам *годзе* сувяззю дапасавання, здольны выкарыстоўвацца ў розных лікавых формах. Адзначым, што кампанент *годзе*, які ў межах фразеалагізма ўсведамляецца як назоўнік ніякага роду (*самае годзе*), на ўзроўні слоў з’яўляецца, як засведчана ў ТСБМ, прыслоўем і мае значэнне ‘хопіць, даволі’. Вар’іраванне займеннікавага кампанента стала вынікам незразумеласці ўнутранай формы гэтага выразу. Вось два прыклады: 1) Шафёр, стараючыся нагнаць упушчанае, даваў газу *на самае годзе* – толькі мільгацелі паабапал... кашлатыя яліны (Я.Лецка); 2) [Лаўрэн:] От, ваяваў як усе... Усім дасталася *на самыя годзе*. Дасталася, вядома, і мне (А.Карпюк).

Нейтралізацыяй граматычнай катэгорыі роду абумоўлена варыянтнасць фразеалагізма *чья (чыё) возьме* (парадыгматычныя

форми яго: *чыя (чыё) узяло, чыя (чыё) возьме*): [Пякарская:] Яны нашых б'юць, а мы іхніх. Паглядзім, *чыё возьме?* (І.Гурскі); Дагэтуль сядзеў і чакаў, *чыя возьме*, а цяпер лічыць, што ўсё вырашана, і таму можна не сароміцца (К.Крапіва).

Як відаць з прыкладаў, абодва варыянты рэалізуюць значэнне 'хто перамагае' і цалкам узаемазамяняюцца адзін адным. Між тым у ФСБМ гэтыя варыянты зведзены ў адзін слоўнікавы артыкул разам з шасцю іншымі, самастойнымі выразамі і вынесены з імі ў загаловак як формы ўжывання аднаго фразеалагізма: «**Наша (ваша, маё, тваё, яго, чыя, чыё) бярэ (узяло, возьме)**. У знач. асобн. ск. Разм. Мы (вы, я, ты, ён, яны, хто) перамагае; выходзіць што-небудзь па-нашаму (па-вашаму і г.д.). Выказванне прызнання чыёй-н. перамогі». Наўрад ці з гэтым можна пагадзіцца. Перад намі не формы ўжывання аднаго выразу, а асобныя фразеалагізмы, кожны з якіх мае сваё значэнне: *наша бярэ* – 'мы перамагаем', *ваша бярэ* – 'вы перамагаеце', *маё бярэ* – 'я перамагаю', *тваё бярэ* – 'ты перамагаеш', *яго бярэ* – 'ён перамагае', *іх бярэ* – 'яны перамагаюць'. Рознае значэнне пералічаных выказаў не дазваляе лічыць іх ні варыянтамі, ні сінонімамі.

Вар'іраванне **дзеяслоўнага** кампанента заснавана на парадыгматычных змяненнях дзеяслова: па ладах (*сабака не пераскочыць – сабака не пераскочыў бы*), часах (*тут ёсць тут няма – тут быў тут няма, куды крумкач касцей не заносіў – куды крумкач касцей не занясе*), родах (*было не было – была не была, пайшла пісаць – пайшло пісаць*).

У фразеалагізме *за вушы не адцягнеш (адцягнуць)* дзеяслоўны кампанент ужываецца то ў асабовай, то ў неазначальнай форме. Ва ўсіх выпадках выкарыстання гэтага выразу яго разнавіднасці выступаюць як узаемазамяняльныя: А пакуль суд ды справа, пойдзем абедаць. Жонка халадзец прыгатавала – *за вушы не адцягнеш* (І.Аношкін); [Морс] вельмі смачны. А з батонам – дык *за вушы не адцягнуць* (М.Гіль). Тое самае бачым і пры ўжыванні выразу *вадой не разальеш (разліць)*: – Значыць, Драніца з Брава-Жыватоўскім пасябралі? – Ды ўжо і *вадой не разальеш* (І.Чыгырынаў); Пра што вы, жанкі, завялі? Нас цяпер і *вадой не разліць* (Д.Бічэль-Загнетава).

Сярод фразеалагізмаў, у якіх вар'іруецца дзеяслоўны кампанент, ёсць прыметнікавыя (*за вушы не адцягнеш – за вушы не адцягнуць, тут ёсць тут няма – тут быў тут няма, сабака не пераскочыць – сабака не пераскочыў бы*), адзін прыслоўны (*куды крумкач касцей не заносіў – куды крумкач касцей не занясе*), а таксама адзін несудадносны (*вадой не разальеш – вадой не*

разліць), але зусім няма дзеяслоўных, бо ў дзеяслоўных фразеалагізмах падобныя змяненні «парадыгматычна рухомага» [102, с.162] дзеяслоўнага кампанента спараджаюць не варыянты, а розныя граматычныя формы фразеалагічнай адзінкі.

У лік фразеалагізмаў з вар'іраваннем дзеяслоўнага кампанента ўваходзіць выраз, варыянтнасць якога рэалізуецца толькі часткова: *што ёсць духу і што было духу* ўзаемазамяняюцца толькі ў выказваннях з граматычным значэннем прошлага часу: [3 хаты] *што ёсць духу* першым выскачыў чатырнаццацігадовы Піліпка (У.Краўчанка); Хрысця вопрамеццю, забыўшыся ўжо пра ўсё, і пра сваю работу, і пра свой клопат, *што было духу* вылецела з палаты (В.Адамчык). Ва ўсіх астатніх выпадках замена *што ёсць духу* на *што было духу* немагчымая.

Некалькі слоў пра *было не было* (*была не была*) і *пайшла* (*пайшло*) *пісаць*.

РБС-53 (с.46) падаў фразеалагізм *было не было* (*была не была*) як безварыянтны, пераклаўшы рускі *была не была* беларускім *было не было*. Услед за гэтым і астатнія акадэмічныя слоўнікі сталі даваць толькі *было не было* (БРС-88, т.1, с.206; ТСБМ, т.1, с.432); параўн. таксама ў «Малым руска-беларускім слоўніку прыказак, прымавак і фразем» З.Санько [78, с.59]: *была не была – было не было*. Аналагічнае знаходзім і ў кнізе Ф.Янкоўскага «Беларуская мова» [108, с.202]: руск. *была не была*, бел. *было не было*. У ФСБМ [52, с.138] гэты выраз прыводзіцца ў двух варыянтах: *было не было* (*была не была*). Ужыванне кожнага варыянта пацвярджаецца цытатамі: дзве на *было не было* (І.Чыгрынаў, Л.Калодзежны) і дзве на *была не была* (Я.Брыль, Э.Валасевіч). Тое, што ў беларускай мове паралельна з *было не было* рэалізуецца варыянт *была не была* і з'яўляецца нарматыўным, можна пацвердзіць і яшчэ шэрагам прыкладаў: 1) На каня без сядла Юрай як зірне, дык, *была не была*, успомніць пра мяне... (Я.Колас); 2) Некалькі часу Сотнікаў памарудзіў, пакуль у свядомасці не бліснула распачнае, як маланка: «Ах, *была не была!*» (В.Быкаў).

Можна зрабіць і яшчэ адну заўвагу пра гэты выраз, выкарыстаўшы цытату з прадмовы да ФСБМ (т.1, с.12): «Генетычна другі кампанент фразеалагізма *было не было* – адмоўная часціца *не* (як і ў падобных выказах *рад не рад, хочаш не хочаш, воляй-няволяй*). Аднак незразумела, чым выкліканы хістанні ў складальнікаў акадэмічных слоўнікаў пры кадыфікацыі гэтага фразеалагізма: *было не было* (РБС, БРС) і *было ні было* (ТСБМ)».

Што да *пайшла* (*пайшло*) *пісаць*, то гэты выраз з такой жа марфалагічнай варыянтнасцю ёсць і ў рускай мове, але ён пададзе-

ны ў «Фразеалагічным слоўніку рускай мовы» [97, с.122] не як асобны, самастойны фразеалагізм, а як «форма ўжывання» фразеалагізма *пошла писать губерния*. На наш погляд, *пайшла (пайшло) пісаць* як у беларускай, так і ў рускай мовах трэба лічыць самастойным выразам, сінанімічным з фразеалагізмам *пайшла пісаць губерня*. У ЭСФ-1 (с.107) слухна сцвярджаецца, што фразеалагізм *пайшла пісаць губерня* – запазычанне з рускай мовы, дзе ён этымалагічна з’яўляецца крылатым выразам з паэмы М.В.Гоголя «Мёртвыя душы» і ўтварыўся далучэннем слова *губерня* да фразеалагізма *пайшла пісаць*, які існаваў у мове і раней, да Гоголя.

Падсумоўваючы сказанае, зазначым, што марфалагічная варыянтнасць – даволі пашыраная з’ява і звязана звычайна з назоўнікавым кампанентам. Узнікненне марфалагічных варыянтаў у большасці выпадкаў тлумачыцца нейтралізацыяй граматычных значэнняў у фразеалагічным кампаненце.

РАЗДЗЕЛ V

КАНСТРУКТЫЎНА-КОЛЬКАСНЫЯ І КАМБІНАВАНЫЯ ВАРЫЯНТЫ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

У сістэме мовы, як вядома, «фразеалагізмы ўступаюць у парадыгматычныя і сінтагматычныя адносіны. Пры гэтым у парадыгматычным радзе семантычна аб’ядноўваюцца моўныя адзінкі аднароднага тыпу (г.зн. фразеалагізмы). Таму такі рад з’яўляецца аднародным і носіць сістэмны характар» [30, с.160]. Будучы ўзаемазвязанымі элементамі, фразеалагізмы ўтвараюць семантычную парадыгму, якую складаюць: «а) фразеалагізмы, ахопленыя з’явай варыянтнасці; б) фразеалагізмы сінанімічнага і антанімічнага характару; в) прыватныя значэнні ўнутры мнагазначнага фразеалагізма... і г.д.» [30, с.160]. Адпаведна ўнутры кожнай з гэтых груп адны фразеалагізмы супрацьпастаўляюцца другім. Выдзяляюцца, напрыклад, фразеалагізмы адназначныя і мнагазначныя, фразеалагізмы зольныя ўтвараць сінанімічныя рады і не ахопленыя з’явай сінаніміі і г.д.

Адным фразеалагізмам уласціва варыянтнасць, а другія яе не маюць. Сярод фразеалагізмаў, для якіх характэрна варыянтнасць, у сваю чаргу назіраецца шэраг апазіцый. З аднаго боку, выступаюць выразы з лексічнай варыянтнасцю (з пераменным кампанентам у іх складзе), з другога – з фармальнай (з відазмяненнямі аднаго і таго ж кампанента). І тым, і другім фразеалагізмам, у якіх вар’-

іраванне заўсёды адбываецца ў межах адной сінтаксічнай канструкцыі, супрацьпастаўляюцца выразы з канструктыўна-колькаснай варыянтнасцю, у якіх мяняецца колькасць кампанентаў і, значыць, канструкцыя. Што да фразеалагізмаў з камбінаванай варыянтнасцю, то яны знаходзяцца ў апазіцыі да ўсіх пералічаных вышэй выказаў, бо ўтрымліваюць у сабе розныя віды вар’іравання.

§ 1. Канструктыўна-колькасныя варыянты

У ФСБМ і ў дадатку да яго [51] пададзена 224 выразы з неабавязковым, факультатыўным кампанентам (ці кампанентамі) у іх складзе: *да <апошній> ніткі, скідаць <з шыі> ярмо, <і> у вус <сабе> не дзьмуць* і г.д. Такія фразеалагізмы нарматыўна функцыянуюць у дзвюх сваіх разнавіднасцях: з факультатыўным кампанентам і без яго. Гэтую з’яву А.І.Малаткоў называе «факультатыўнасцю кампанентаў фразеалагізма» і разглядае яе асобна ад фразеалагічнай варыянтнасці [65, с.181; 64, с.86-89]. Адмяжоўваюць факультатыўнасць ад варыянтнасці і некаторыя іншыя даследчыкі [2, с.28; 26, с.103]. Аднак пераважная большасць фразеалагаў прызнае здольнасць пэўных выказаў выкарыстоўвацца то ў поўным, то ў няпоўным складзе сваіх кампанентаў адным з відаў фразеалагічнага вар’іравання.

Думаецца, няма падстаў для таго, каб выносіць чаргаванне «кампанент – нуль кампанента» за межы фразеалагічнай варыянтнасці. Параўн., напрыклад, ужыванні выразу *вешаць лапшу <на вушы>*: 1) Цікава яшчэ, што з нашай размовы атрымаецца... Так што давай, залівай, *вешай лапшу на вушы*, як некалі вешалі генсекі... (А.Бароўскі); 2) Лоўка <Паліна> *лапшу вешала*. Паўлу адно пляла – тварыла ж другое (Л.Калодзежны). Як відаць з прыведзеных цытат, *вешаць лапшу на вушы* і *вешаць лапшу* маюць абсалютна тоеснае фразеалагічнае значэнне («падманваць каго-небудзь, гаворачы няпраўду») і стылістычнае выкарыстанне (прастамоўнасць, неадабрэнне), аднолькавую спалучальнасць са словамі кантэксту (патрабуюць назойніка ці займенніка ў форме давальнага склону), свабодна ўзаемазамяняюцца, а значыць, згодна з існуючымі паказчыкамі фразеалагічнай варыянтнасці [53, с.67-72], судносяцца як два варыянты аднаго выразу.

У лінгвістычнай літаратуры падобныя варыянты кваліфікуюць па-рознаму. Адны адносяць іх да лексічных варыянтаў [34, с.80; 75, с.51; 62, с.95; 20, с.79], другія – да сінтаксічных [38, с.9], трэція вылучаюць у асобны від варыянтаў – «эліпсаванья» [112, с.196-198] або «колькасныя» [25, с.34; 68; 101].

На наш погляд, варыянты, што адрозніваюцца наяўнасцю ў адным з іх факультатыўнага кампанента (кампанентаў), найбольш правільна называць канструктыўна-колькаснымі. Гэты тэрмін упершыню выкарыстаны, а пасля і абгрунтаваны І.Я.Лепешавым [52, с.10; 54, с.31; 53, с.81].

Сапраўды, пры супастаўленні, скажам, памянёных раней варыянтаў *вешаць лапу на вушы* і *вешаць лапу* выяўляецца адрозненне не толькі ў колькасці кампанентаў, але і ў канструкцыі гэтых разнавіднасцей фразеалагізма (параўн.: «дзеяслоў + назоўнік + прыназоўнік + назоўнік» і «дзеяслоў + назоўнік»). Таму кваліфікаваць такія змяненні фразеалагічнай адзінкі проста як «колькасныя» будзе не зусім дакладна. Што да назвы «эліпсаваныя варыянты», то ў памянёнай пары эліпсаваным (г.зн. такім, што ўтварыўся шляхам эліпсацыі, пропуску аднаго і больш кампанентаў) з'яўляецца толькі варыянт *вешаць лапу*. Да таго ж варыянтнасць некаторых выразаў, як будзе далей паказана, узнікла ў выніку нарошчвання, а не скарачэння іх кампанентнага складу.

Апісваючы выпадкі эліпсацыі фразеалагічных адзінак, іншы раззначаюць, што «гэта, несумненна, змяненні ўнутрысістэмнага тыпу, якія спараджаюцца самой фразеалагічнай сістэмай мовы» [49, с.138-139]. Прыгадаем таксама словы А.І.Малаткова: «Факультатыўнасць кампанентаў і варыянтнасць – спецыфічныя асаблівасці фразеалагізма як адзінкі мовы» [65, с.181]. Але ж аналагічная з'ява назіраецца і ў парэміялогіі [57, с.62-67], і ў сінтаксісе [22, с.455-460]. Таму варта пагадзіцца з В.М.Макіенкам, які лічыць памяншэнне колькасці кампанентаў у фразеалагізме «адной з праяў прынцыпу моўнай эканоміі, які ўласцівы ўсім узроўням мовы». І далей: «Першапачаткова індывідуальныя праявы прынцыпу эканоміі паступова «абкатваюцца» ў мове, становяцца ўстойлівымі, агульнаўжывальнымі і нармаванымі» [62, с.79].

Якія ж кампаненты падпадаюць пад скарачэнне? У мовазнаўчай літаратуры на гэта пытанне даюць розныя, часам супрацьлеглыя адказы. Так, Ю.Ю.Аваліяні і Л.І.Райзензон лічаць, што «заўсёды захоўваецца ці захоўваюцца (калі іх некалькі) менавіта стрыжнёвыя словы, якія абумоўліваюць значэнне цэлага, і адкідаюцца звязаныя ці паўзвязаныя ў сэнсавых адносінах словы» [1, с.72]. У.П.Жукаў, наадварот, на прыкладах *<матеріно> молоко на губах не обсохло*, *<повернуть> назад оглобли, как в воду <кануть>* паказвае пропуск «сэнсаўтваральных кампанентаў» і вытлумачвае яго тым, што «фразеалагізм па магчымасці вызваляецца ад такіх кампанентаў, якія не поўнасцю ізаляваны ад сэнсавай структуры слоў» [29, с.100]. І яшчэ: «Семантычна апорны кампанент ня-

рэдка падпадае пад эліпсіс, г.зн. выражаецца адмоўна» [33, с.30]. Абудва гэтыя сцвярджэнні, на думку І.Я.Лепешава, «занадта катэгарычныя», бо «ні пад адно з іх нельга падагнаць усе шматлікія і самыя разнастайныя выпадкі эліпсавання» [55, с.27]. «З прычыны таго, што ў пераважнай большасці фразеалагізмаў нельга знайсці апорны кампанент, бо яны будуюцца на аснове прыкладна роўных па ўдзельнай вазе сэнсавых прыкмет, не прыходзіцца гаварыць, што эліпсуецца ў такіх выпадках: стрыжнёвае ці звязчанае ў сэнсавых адносінах слова» [55, с.27-28].

Факты сведчаць пра тое, што могуць выпадаць як сэнсаўтаральныя (*перанаўняць чашу <цярпення>*), так і найменш важкія ў сэнсавым плане кампаненты (<*i*> *нага не была*), а таксама тыя, што ў аднолькавай ступені з іншымі кампанентамі фразеалагізма ўдзельнічаюць у фармаванні яго значэння (*на ўсе трыццаць два <зубы>*). Аднак, як гэта будзе відаць далей, звычайна апускаюцца менавіта тыя кампаненты, якія з'яўляюцца, кажучы словамі В.М.Тэліі, «неістотнымі для камунікатыўнага зместу знака» [88, с.215].

Разгледзім зараз факультатыўныя кампаненты па іх суадноснасці з той ці іншай часцінай мовы на прыкладах фразеалагізмаў з канструктыўна-колькаснай варыянтнасцю (гэты від вар'іравання ў сукупнасці з іншымі нярэдка назіраецца і ў выразах з камбінаванай варыянтнасцю, але апошнія будуць разгледжаны асобна).

Найчасцей (у 74 выразах) у якасці неабавязковых выступаюць **займеннікавыя** кампаненты: *паставіць на <сваё> месца, хоць <ты> плач, у <самым> саку* і інш. Гэта абумоўлена тым, што «займеннікі валодаюць асаблівай абагульнена-ўказальнай семантыкай і «абыякавы» да рэчыўнага значэння фразеалагізма» [29, с.102]. Праўда, не ва ўсіх фразеалагічных адзінках займеннікавыя кампаненты сэнсава індывідуальныя. Іх прысутнасць у шмат якіх выразах з'яўляецца абавязковай: у адваротным выпадку фразеалагізм распадаецца. Параўн.: *трымаць на <сваіх> плячах і сядзець не ў сваіх санях, трашчаць на <усіх> івах і з усіх бакоў, кусаць <сабе> локці і сам сабе*. Або: *самі з вусамі, само сабой, сам-насам* і інш.

Амаль у палове выказаў з факультатыўным займеннікавым кампанентам могуць прапускацца кампаненты, застылыя ў розных парадыгматычных формах прыналежнага займенніка *свой*: *не бачыць далей <свайго> носа, несці <свой> крыж, выварочваць <сваю> душу, вываць з <са свайго> сэрца, даваць волю <свайму> сэрцу, уваходзіць у <сваё> рэчышча, паказаць як барсук <сваіх> дзяцей гладзіць, не верыць <сваім> вачам, здаваць <свае> пазіцыі* і г.д.

13 фразеалагізмаў здольны ўжывацца з кампанентам *ты* і без яго (указанне на другую асобу адзіночнага ліку ўтрымліваецца ўжо ў самой форме дзеяслоўнага кампанента: *хоць <ты> вяроўкі ві, хоць <ты> іголки збірай, дай <ты> рады, дзе <ты> бачыў і пад*. Гэтыя выразы большай часткай маюць будову даданага ўступальнага сказа са злучнікам *хоць*: *хоць <ты> сабак вешай, хоць <ты> зарэж, хоць <ты> галавой налажы* і г.д. У ФСБМ многія фразеалагізмы такой самай структуры фіксуюцца без кампанента *ты*, хоць, як слухна заўважаюць некаторыя даследчыкі [36, с.133], патэнцыяльна ён магчымы ва ўсіх ці амаль ва ўсіх гэтых выразках: *хоць вады напіся, хоць вазамі вазі, хоць забі* і інш.

У адзінаццаці фразеалагізмах могуць выпадаць кампаненты, што паходзяць ад розных граматычных формаў азначальнага займенніка *самы*: *па <самыя> вушы, па <самае> горла, па <самую> шыю* і г.д. Узмацняльнае значэнне, уласцівае прыведзеным выразам, рэалізуецца і пры адсутнасці займеннікавага кампанента ў іх складзе: пры тлумачэнні значэння гэтых фразеалагізмаў (у абедзвюх іх разнавіднасцях) выкарыстоўваюцца словы *вельмі, моцна, надзвычай* і пад. Тое самае можна сказаць і пра пропуск кампанентаў *ую, усё, усе* ў выразках *пераварочваць <ую> душу, пераварочваць <усё> нутро, праслухаць <усе> вушы* і інш. Вось прыклады функцыянавання фразеалагізма *пераварочваць <ую> душу*, які мае значэнне ‘вельмі моцна хваляваць, глыбока ўзрушваць каго-небудзь’: 1) Што ты мне *душу пераварочваеш?* З мяне бюро даволі (І.Шамякін); 2) Гулі трывожна ночы мая, як выбягала на шашу... І вестка, самая цяжкая, *пераварнула ўсю душу* (П.Прыходзька).

Кампаненты, суадносныя з граматычнымі формамі займенніка *ўвесь*, здольны апускацца і ў выразках: *стукаць у <ва ўсе> дзверы, трашчаць па <усіх> івах, <усімі> праўдамі і няпраўдамі, <усе> карты раскрыты, па <усёй> форме*.

7 фразеалагізмаў могуць скарачацца за кошт кампанента *сабе*: *браць <сабе> у галаву, зарубіць <сабе> на носе, не знаходзіць <сабе> месца, кусаць <сабе> локці, не магчы знайсці <сабе> месца, <сабе> пад нос, узяць <сабе> у толк*.

У асобных выразках могуць прапускацца іншыя займеннікавыя кампаненты: *так <яно> і ёсць, так то <яно> так, ні калі <тое> было ні калі будзе, на <гэтых> днях, уваходзіць у <самога> сябе, змагацца <самому> з сабой*.

30 фразеалагізмаў маюць у сваім складзе факультатыўны **злучнікавы** кампанент. У гэтай якасці звычайна (у 24 выразках) выступае кампанент *і*: *ад ранку <і> да ранку, стрэчны <і> папярэч-*

ны, што <i> да чаго, ні ішоў <i> ні ехаў, раз <i> назаўсёды. Выразы з паўторнымі кампанентамі і могуць адзін з іх губляць: <i> дняваць і начаваць, і пайшло <i> паехала, <i> у хвост і ў грыву і г.д. Акрамя кампанента і, эліпсуюцца, хоць і рэдка, іншыя злучнікавыя кампаненты: цяп <ды> ляп, <хоць> плот гарадзі, <хоць> запалі не трэсне, <як> сам не свой, <як> кот наплакаў, ні больш ні менш <як>.

У 20 фразеалагізмах апускаецца кампанент, суадносны з **часціцай**. Пераважна (у 14 выразках) эліпсуюцца кампанент і: <i> нагі не будзе, як <i> не было, вось табе <i> маеш!, <i> не кажы. У адзінкавых фразеалагізмах назіраецца выпадзенне кампанентаў *вось, толькі, ж, не*: <вось> *то-та ж*, <вось> *то-та ж і яно*, адна <толькі> *назва*, <толькі> *цераз мой труп*, *чаму <ж> не*, <не> *блізкі свет*.

Працягваючы гаворку пра эліпсаванне кампанентаў, суадносных з непаўназначнымі часціцамі мовы (злучнікам, часціцай), адзначым і пропуск **прыназоўнікавых** кампанентаў, што адбываецца ў 11 фразеалагізмах: *прайсці <праз> агонь і ваду і медныя трубы*, *пускаць <з> агнём*, <у>*самы раз, што ні <на> ёсць*. У выразках з двума аднолькавымі прыназоўнікавымі кампанентамі другі з іх можа апускацца: *у агонь і <ў> ваду, без роду і <без> племені, без сучка і <без> задзірынкi, без роду і <без> плоду*.

Акрамя займеннікавых, пад эліпсаванне падпадаюць кампаненты, суадносныя з іншымі паўназначнымі часціцамі мовы: назоўнікам, прыметнікам, лічэбнікам, дзеясловам і прыслоўем.

Назоўнікавы кампанент з'яўляецца факультатыўным у 18 фразеалагізмах: *вось табе <бабка> і юр'еў дзень!*, *падаць <тварам> у гразь, ісці <нага> у нагу* і г.д.

Пропуск назоўнікавых кампанентаў галоўным чынам тлумачыцца тым, што апошнія аказваюцца «збытکوўнымі з пункту гледжання зразумеласці фразеалагізма» [35, с.126-127]. Возьмем, напрыклад, выраз *як <нажом> адрэзаў*. Суадноснае з дзеяслоўным кампанентам слова свабоднага ўжывання падаецца ў ТСБМ у пачатковай форме са значэннем ‘аддзяліць частку чаго-небудзь рэжучым інструментам’. Што да слова *нож*, то яно абазначае, паводле ТСБМ, прыладу для рэзання. Як бачым, эліпсаванне кампанента *нож* не закранае інфармацыйны бок гэтай фразеалагічнай адзінкі. Яшчэ прыклады: *рэзануць <нажом> па сэрцы, як <сякерай> адсек, як апараны <кіпнем>*. Сэнсава неістотнымі ўяўляюцца і факультатыўныя кампаненты ў выразках *няма чаго <богу> грашыць, ставіць <богу> свечку*, бо тут і так падразумяваецца *Бог* як вярхоўная істота, стваральнік і кіраўнік свету.

У 16 фразеалагізмах можа апускацца **прыметнікавы** кампанент: *не бачыць <белага> свету, адзін бог <святы> ведае, не <вялікая> бяда, як <чорны> вол, кідае ў <халодны> пот, на <свежае> паветра і інш.* Часам выпадаюць тыя кампаненты, прысутнасць якіх у складзе фразеалагізма праясняе, робіць больш-менш зразумелым яго значэнне: *піць <горкую> чашу да дна, распускаць <павіны> хвост.*

Нягледзячы на сцвярджэнні некаторых даследчыкаў [44, с.211; 55, с.28], што часцей за ўсё апускаецца дзеяслоўны кампанент, у ФСБМ занатавана толькі восем выказаў, у якіх пад скарачэнне падпадае кампанент, суадносіць з **дзеясловам**: *<браць> ногі за пояс, <браць> ногі на плечы і..., <браць> ногі ў рукі і..., з галоднага краю <прыехаў>, колькі <было> духу, на чым свет <стаіць>, да слова <сказаць>, з аднаго цеста <спечаны>.* Заўважым, што ў якасці факультатыўных дзеяслоўных кампанентаў іншы раз памылкова разглядаюць словы-суправаджальнікі: *как зеницу ока (беречь), (не зная) ни сном ни духом* [73, с.64]; *(храпці) на ўсе застаўкі* [2, с.28].

Эліпсавы дзеяслоўнага кампанента наўрад ці варта лічыць спецыфічнай асаблівасцю фразеалагізма як моўнай адзінкі. Пропуск дзеяслова-выказніка – звычайная з’ява на сінтаксічным узроўні. Магчымаць эліпсісу дзеяслова ў сказе П.А.Лекант тлумачыць тым, што «дзеясловы адной семантычнай групы кіруюць аднолькавымі формамі слоў», таму «пры выпадзенні дзеясловаў дадзенай семантычнай групы ўзнікае сказ, у якім форма слова, што выражае напрамак, мэту руху, непасрэдна суадносіцца з формай слова, якое абазначае актыўны суб’ект. У такім эліптычным сказе выражаецца толькі агульнае ўказанне на рух, перамяшчэнне, якое канкрэтна не названа» [44, с.212].

7 фразеалагізмаў могуць выкарыстоўвацца без **прыслоўнага** кампанента: *з капылоў <далоў>, з капытоў <далоў>, глядзець <прама> у вочы, не прымусяць <доўга> сябе чакаць, рот <ніколі> не закрываецца, які <там> чорт, каб я <так> жыў.*

У 6 выказах неабавязковым аказваецца **лічэбнікавы** кампанент: *класці на <абедзве> лапаткі, у <адзін> момант, да <першых> пеўняў, на <адну> секунду, стаяць на <адным> месцы, таптацца на <адным> месцы.* Гэтыя кампаненты ў названых выказах, калі на іх глядзець з этымалагічнага боку, збытکوўныя, бо і так зразумела, што, напрыклад, *лапаткі ў фразеалагізме класці на <абедзве> лапаткі* могуць быць толькі дзве; у фразеалагізме *ў <адну> секунду*, заснаваным на літоце, яго першапачатковая вобразнасць успрымаецца (з прымяншэннем) менавіта як адна секунда, а не дзве ці больш. Выключэнне складае хіба выраз *да <пер-*

ших> *пеўняў*, бо, апрача яго, ёсць яшчэ фразеалагізмы *да другіх пеўняў*, *да трэціх пеўняў*.

У ФСБМ пададзена 34 выразы, у якіх факультатыўнымі з'яўляюцца не адзін, а два кампаненты і болей. Прыкладна ў палове з іх могуць апускацца прыназоўнікава-склонавыя формы назоўніка ці займенніка: *круціць вала <за хвост>*, *пахне порахам <у наветры>*, *разводзіць турусы <на калёсах>*, *надзяваць <на сябе> маску*, *панесці <з сабой> у магілу* і г.д. Іншы раз выпадаюць цэлыя словазлучэнні: *мачаць <свой хлеб> у дзве солі*, *трымаць лейцы <у сваіх руках>* і інш.

Вышэй было заўважана, што канструктыўна-колькасная варыянтнасць можа быць вынікам не толькі скарачэння, але і пашырэння кампанентнага складу фразеалагічнай адзінкі. На гэта акалічнасць у свой час звярталі ўвагу В.М.Тэлія [89, с.73], А.В.Кунін [41, с.147], Ф.М.Янкоўскі [112, с.198], Л.Г.Скрыпнік [80, с.140].

Экспліцытнасць як тэндэнцыя фразеалагізма да павелічэння колькасці кампанентаў стала аб'ектам даследавання ў кнізе В.М.Маціенкі. На яго думку, пашырэнне складу фразеалагізма характэрна для фразеалогіі ў той жа ступені, што і памяншэнне колькасці кампанентаў, і абумоўлена семантычнымі прычынамі – у першую чаргу неабходнасцю ўзмацніць экспрэсію ўстойлівага спалучэння [62, с.77, 103].

Вось некалькі прыкладаў фразеалагічных адзінак з нарошчанымі факультатыўнымі кампанентамі: (муж) *аб'еўся груш <і лопнуў>*, *ні бэ ні мэ <ні кукарэку>*, *<усе> карты ў рукі*.

У зыходным варыянце выразу (муж) *аб'еўся груш* ('незаконны, не аформлены юрыдычна або які знік, прапаў') назоўнік-суправаджальнік *муж* звязаны ўнутранай рыфмай з кампанентам *груш*, што і ператварае ўвесь выраз у непадзельны і, дарэчы, марфалагічна нязменны комплекс. А *і лопнуў* – гэта іранічна-жартаўліва дабаўка-даважка да фразеалагізма.

Пра нарошчванне кампанентаў у фразеалагізме *ні бэ ні мэ <ні кукарэку>* сведчыць наяўнасць у мове фразеалагічных адзінак падобнай структурнай мадэлі з тым самым значэннем 'зусім нічога (не ведаць, не разумець)', што складаюцца ўсяго з чатырох кампанентаў: *ні а ні бэ, ні бэ ні мя, ні цэ ні бэ*. Ёсць і яшчэ шмат чатырохкампанентных фразеалагізмаў, пабудаваных па структурнай схеме *ні...ні...: ні рыба ні мяса, ні кала ні двара, ні роду ні плоду* і г.д.

Што да выразу *<усе> карты ў рукі*, то ён склаўся, паводле ЭСФ-1 (с.64), на аснове фразеалагізма *і кнігі ў рукі*, які ў сваю чаргу паходзіць з прыказкі *Пісьменнаму і кнігі ў рукі*. У працэсе

свайго функцыянавання выраз *карты ў руці* пачаў ужывацца з дадатковым займеннікавым кампанентам *усе – усе карты ў руці*.

У ФСБМ апісваецца выраз *кум каралю <і сват міністру>*. Ён мае 3 значэнні, якія ілюструюцца 9 прыкладамі. Сярод іх 7 прыкладаў – з двухкампанентным і 2 – з пяцікампанентным ужываннем гэтага фразеалагізма. Як паведаміў складальнік ФСБМ, у яго картатэцы ёсць яшчэ 10 прыкладаў, дзе 7 разоў сустракаецца разнавіднасць *кум каралю* і 3 – *кум каралю і сват міністру*. Як бачым, значна пераважае выкарыстанне двухкампанентнага варыянта. Прыкладна тое самае і ва ўкраінскай мове: з чатырох ілюстрацый толькі ў адной ёсць *кум каралю і сват міністру* [93, с.279]. У фразеалагічных і іншых слоўніках польскай мовы гэтага выразу няма. У рускіх слоўніках выраз ілюструецца пяццю прыкладамі, з іх толькі адзін мае варыянт *кум каралю і сват міністру* [32, с.220; 96, т.1, с.339]. Можна дадаць і яшчэ адно ўжыванне гэтага фразеалагізма. У вершы А.Твардоўскага «Хозяин» («малая радзіма») паэта суседнічае з усходняй часткай Беларусі, а яго бацька – выхадзец з Магілёўскай губерні) ёсць радок: «Выезжал за околицу – *кум каралю*». Можна, такім чынам, сцвярджаць, што першапачатковая форма выразу – *кум каралю*, а дадатковыя тры кампаненты – вынік нарошчвання. Варта прывесці і такое індывідуальна-аўтарскае разгортванне гэтага выразу: «Адразу атрымаў два пакоі з кухняй, з усімі выгодамі... О, ты цяпер *кум каралю і сват міністру*... лёгкай і харчовай прамысловасці» (П.Місько).

Хутчэй за ўсё, нарасіліся факультатыўныя кампаненты і ў фразеалагізмах *даваць <каленкам> пад зад, руці <на локці> у крыві, грош цана <у базарны дзень>, за пусты мех <а ў мяху смех>* і інш. Як слухна адзначае М.А.Даніловіч, «у сінхронным плане бывае цяжка, нават немагчыма вызначыць, як – шляхам нарошчвання ці скарачэння – утварыліся колькасныя варыянты. Для высвятлення гэтага неабходны спецыяльныя этымалагічныя пошукі» [25, с.34].

Прывядзём такі прыклад. Паводле Л.Г.Скрыпнік, украінскі выраз *не всі дома* ўтварыўся ў выніку скарачэння больш доўгіх варыянтаў: *не всі дома, половина поїхала; не всі дома, пішли по дрова; не всі дома, поїхалі по кураї* [80, с.140]. Аднак пададзеныя вышэй варыянты, як піша В.М.Макіенка, толькі «ўзмацняюць экспрэсію звароту *не всі дома*... канкрэтызацыяй прамога значэння кампанентаў. Усё гэта прымушае меркаваць, што тут не рэдукцыя, а экспліцыраванне кампанентаў, экспліцыраванне жартаўлівага характару. Такое меркаванне пацвярджаецца моўнымі фактамі: ва ўкраінскіх гаворках адзначаюць звычайна кароткія звароты *не всі дома, нема всіх вдома*, як і ў літаратурнай мове. Рус. *не все*

дома, белар. *не ўсе дома*, польск. *nie wszyscy w domu*, зафіксаваны ў кароткай форме ўжо з 1599 г., чэш. *nemit vsech doma...* і падобныя славянскія паралелі паказваюць неабгрунтаванасць трактоўкі ўкраінскага фразеалагізма як рэдукцыі больш доўгіх прыказкавых варыянтаў» [63, с.126].

Як бачым, аналіз фразеалагізмаў з чаргаваннем «кампанент – нуль кампанента» дазваляе аб’яднаць іх разнавіднасці ў асобны тып варыянтаў, якія найбольш правамерна называць канструктыўна-колькаснымі. Варыянты гэтага тыпу ўзнікаюць у выніку скарачэння або нарошчвання кампанентнага складу фразеалагічнай адзінкі. У якасці факультатыўных выступаюць неістотныя ці збытکوўныя ў сэнсавых адносінах кампаненты.

§ 2. Камбінаваныя варыянты

Як ужо адзначалася, камбінаваныя варыянты знаходзяцца ў апазіцыі да ўсіх іншых сямі тыпаў варыянтаў, бо з’яўляюцца вынікам розных відаў вар’іравання фразеалагізма.

Некаторыя даследчыкі гэтыя варыянты называюць змешанымі [2, с.28; 19, с.186]. У навучальных дапаможніках па беларускай мове для студэнтаў-філолагаў і ў шматлікіх навуковых працах такія варыянты носяць назву камбінаваных. Гэтага тэрміна і варта прытрымлівацца.

Камбінаваная варыянтнасць, на думку некаторых аўтараў, з’яўляецца камбінацыяй лексічнага і фармальнага варыянтаў у межах аднаго фразеалагізма [64, с.78; 2, с.28]. Але, як паказваюць моўныя факты, могуць быць і камбінацыі іншага характару.

На долю фразеалагізмаў з камбінаванай варыянтнасцю прыходзіцца 384 адзінкі. Выдзяляюцца наступныя групы камбінацый.

1. Лексічная і канструктыўна-колькасная варыянтнасць. Гэта група самая шматлікая (складаецца з 81 фразеалагізма). У пераважнай большасці выпадкаў гэта выразы, у якіх адзін з кампанентаў з’яўляецца пераменным, а другі – факультатыўным: *браць (прымаць) грэх на <сваю> душу, вось (вунь) <яно> як, як (што) іголка ў стозе <сена>, хоць <ты> лопні (трэсні), <усе> жданкі (чаканкі) паесці* і інш. Разам з тым трапляюцца такія фразеалагічныя адзінкі, дзе факультатыўны кампанент адначасова выступае і ў якасці пераменнага: *асіна <горкая, сухая> плача, вецер у галаве <гуляе, свішча>, ламаць <сабе, свае> рукі, <як, нібы> вады ў рот набраў*. У ФСБМ налічваецца 23 такія выразы. Праілюструем адзін з іх: 1) А людзі насцярожваліся і казалі: «*Вецер у галаве Данілка...*» (П.Пестрак); 2) Напэўна, хлопец

не набраўся як след розуму. Мяркуючы па ўсім, у *галаве* Сцяпанавых абранніц гуляў таксама *вецер* (В.Макарэвіч); 3) Здаровы ён у вас, кулаком быка можа зваліць. А ў *галаве вецер свішча* (П.Місько).

Як і ў выразах, для якіх характэрна толькі лексічная варыянтнасць, у фразеалагізмах гэтай групы пад замяшчэнне найчасцей (у 25 выпадках) падпадаюць назоўнікавыя кампаненты: *браць <свае> вочы ў жменю (рукі), каб <i> духу (смуроду, паху) не было, гнуць <сваю> спіну (шыю, горб)*. Даволі часта вар'іруюцца дзеяслоўныя кампаненты: *<усе> блохі падохлі (памерлі), <i> пальцам не крануць (зачапіць), <яшчэ> чэрці на кулачкі не выходзілі (браліся, біліся)* і г.д. У ролі пераменных выступаюць таксама кампаненты, суадносныя з прыметнікамі (у *<белы, божы> свет*), займеннікамі (*ад <усяго, самага> сэрца*), прыслоўямі (*дзе <ты> дзенешся – куды <ты> дзенешся*), прыназоўнікамі (*абтрэсці прах з ног <сваіх> – абтрэсці прах ад ног <сваіх>*), злучнікамі (*калі рак <на гары> свісне – як рак <на гары> свісне*) і часціцамі (*вось <яно> што! – вунь <яно> што!*).

Іншы раз узаемазамяняльныя кампаненты суадносяцца з рознымі часціцамі мовы: *ні <адной, жывой> душы, засланяць <увесь, божы> свет*.

Суадносныя з узаемазамяняльнымі кампанентамі словы свабоднага ўжывання звычайна ўтвараюць сінанімічны рад: *на ўсе чатыры <бакі, стараны>, з іншага (другога) цеста <спечаны>, што <i> казаць (гаварыць), мякка сцеле <ды мулка (жорстка) спаць>, ад (з) цямна <i> да відна, як (нібы) на <гарачым> вуголі, <i, ні> у грош не ставіць* і г.д. Паміж імі назіраюцца і іншыя віды семантычных сувязей: тэматычныя (*<i> на вяроўцы (ланицу-гу) не зацягнеш, зламаць <сабе> галаву (шыю), і квіта <пане, дзядзька> мікіта*), рода-відавья (*выкладваць <свае, усё> карты (kozyры) <на стол>*), а таксама, умоўна кажучы, сінекдахічныя (*павесіць <сабе> замок на губы – павесіць <сабе> замок на рот, падстаўляць <сваю> галаву – падстаўляць <свой> лоб*) і метафарычныя: *як уюн (вуж) на <гарачай> патэльні (скаварадзе)*.

Што да факультатыўнасці кампанентаў, то трэцяя частка выразаў гэтай групы (як і ў фразеалагізмах, якім уласціва толькі канструктыўна-колькасная варыянтнасць) можа выкарыстоўвацца без займеннікавага кампанента: *скруціць <сабе> галаву (шыю), <усе> шышкі сыплюцца (валяцца, ляцяць), віць <сваё, сабе> гняздо і пад*. У якасці неабавязковых выступаюць, хоць і значна радзей, іншыя кампаненты: *як (нібы) <дурань> з пісанай торбай, ні на <адну> мінуту (хвіліну), хоць на выстаўку <вязі, выстаўляй>, браць (пры-*

маць) <блізка> да сэрца (душы), сядзець на хлебе і (ды) <на> вадзе, <як, што> нож у сэрца, <і> след прастыў (прапаў) і г.д.

2. Лексічная і словаўтваральная варыянтнасць (у 75 выразах): прыпіраць (прыціскаць) да сценкі (сяяны), уваходзіць (заходзіць) у душу (сэрца), хапіць (ухапіць) шылам кашы (патакі). У 30 з іх той ці іншы кампанент можа замяняцца зусім іншым у гукавых і марфемных адносінах кампанентам, які ў сваю чаргу можа мець розную словаўтваральную структуру: зорная гадзіна (часіна, час), падрэзаць (падкараціць, укараціць) язык.

Як і ў папярэдняй групе, тут узаемазамяняльныя кампаненты на ўзроўні слоў звычайна з’яўляюцца сінонімамі: нарадзіцца (ра-дзіцца) у сарочцы (кашулі), поезд (цягнік) пайшоў (адышоў), брацца (хапацца) за чубы (чубкі), чарвяк (чарвячок) грызе (точыць), як (што) гарох аб сцяну (сценку). Адзін з іх можа быць стылістычна афарбаваным: як (што) гарох ад сцяны (сценкі), скакаць (танцаваць) пад дудку (дудачку) – у ТСБМ параўнальны злучнік што (у значэнні злучніка як) і дзеяслоў скакаць (у значэнні ‘танцаваць’) маюць памету *разм.*

Суадносныя з узаемазамяняльнымі кампанентамі словы свабоднага ўжывання ўступаюць таксама ў тэматычныя (калені/каленкі/лыткі дрыжаць/трасуцца), рода-відавныя (мераць мерай/меркай/аршынам, на гарматны/пушачны стрэл/выстрал), «метанімічныя» (хоча/захоча левая нага/пятка, клюнуць на вудачку/вуду/кручок) і «метафарычныя» адносіны: макавай расінкі/зерна/зярняці ў роце не было.

Іншы раз пераменны кампанент мае два і больш заменнікі: ад’ядаць (пераядаць) вантробы (кішкі, пячонкі); адрэзаная скіба (скібка, луста) – адрэзаны кавалак (акраец); гнаць (заганяць, уганяць) у магілу (труну, зямлю) і г.д.

Калі казаць пра словаўтваральную варыянтнасць фразеалагізмаў гэтай групы, то 26 выказаў маюць варыянты, што адрозніваюцца суфіксам у адным з кампанентаў (пераважна ў назоўнікавым кампаненце): лізаць боты (ногі, пяты, пяткі), у бога цяля (цялятка) украў (з’еў), язык (язычок) як (што) брытва, падводзіць (падкладваць, падкладаць) міну, уздыхаць вольна (вальней, свабодна, свабодней) і інш.

Радзей (у 22 фразеалагізмах) варыянты адрозніваюцца прыстаўкай у адным з кампанентаў (звычайна ў дзеяслоўным кампаненце): ад’ядаць (пераядаць) душу (сэрца), як (нібы) з неба зваліўся (спаў, упаў), куды крывая вывезе (вынесе, занясе), многа (шмат, замнога) браць на сябе, няхай (хай) бог крые (ратуе) і пад.

Варыянты некаторых выказаў адрозніваюцца ад зыходнага адначасова прыстаўкай і суфіксам дзеяслоўнага кампанента: *глядзець (заглядаць, заглядваць) у бутэльку (чарку), круціць (закручваць, накручваць) быкам (валам) хвасты* і інш. Вось прыклады рэалізацыі аднаго з гэтых фразеалагізмаў у маўленні: 1) [Рыгор] і граматы знае, і зямлю ведае не горш за Шалестуна. І ў *бутэльку не глядзіць...* (М.Арочка); 2) *Армію адслужыў Слава, прафесію мае, ды, здаецца, і не вельмі ў чарку заглядае* (М.Замскі); 3) *Альяшовы равеснікі... вечарамі ў святы заглядвалі ў чарку* (А.Карпюк).

Шэраг фразеалагізмаў з узаемазамяняльнымі кампанентамі *пападаць – трапляць* могуць ужывацца і ў разнавіднасцях, дзе дзеяслоўны кампанент *пападаць (трапляць)* мае постфікс *-ца*: *пападаць (пападацца, трапляць, трапляцца) на вочы, пападаць (пападацца, трапляць, трапляцца) на язык, пападаць (пападацца, трапляць, трапляцца) у лапы* і пад.

У асобных выказах вар’іруюцца афіксы ў двух розных (дзеяслоўным і назоўнікавым) кампанентах: *асушваць (асушаць) свае слёзы (слёзкі, вочы, вочкі), пападаць (пападацца, трапляць, трапляцца) на кручок (вудачку, вуду), пападаць (пападацца, трапляць, трапляцца) у кіпцюры (кіпці)*.

3. Лексічная і марфалагічная варыянтнасць (40): *вастрыць (тачыць) зубы (зуб), сваімі (уласнымі) вачамі (вачыма), пабачыць (паглядзець) свет (свету), воўк (мядзведзь) у лесе здох (здохне)* і пад. Сярод гэтых выказаў вылучаюцца 5 фразеалагізмаў з кампанентам, які на ўзроўні слова абазначае няпарную частку цела чалавека ці жывёлы: *брацца (хапацца) за жылот (жываты), вешаць (апускаць) галаву (галовы), дурцыць (тлуміць, марочыць, чмурыць, чмуціць) галаву (галовы), падтульваць (падціскаць) хвост (хвасты), прыціскаць (прышчамляць) хвост (хвасты)*. У такіх выказах назоўнікавы кампанент можа ўжывацца як у форме адзіночнага, так і ў форме множнага ліку толькі тады, калі размова ідзе не пра аднаго, а пра двух чалавек і болей. У гэтых выпадках пералічаным фразеалагізмам уласціва камбінаваная варыянтнасць, ва ўсіх астатніх – толькі лексічная. Параўн., напрыклад, *выкарыстанне выразу вешаць (апускаць) галаву (галовы) у наступных цытатах: 1) Мала нас засталася. Ды вешаць не след галавы...* (А.Куляшоў); 2) *Ні на хвілі не можам мы вешаць галоў* (А.Куляшоў); 3) *Янка, трымайся! Не апускай галавы!* (Я.Колас).

Асобна варта сказаць і пра фразеалагізм *што ёсць (было) сілы (моцы)*, які набывае камбінаваную варыянтнасць, калі ўжываецца ў кантэксце, дзе выражаецца граматычнае значэнне про-

шлага часу: Родны колас *што ёсць сілы* жалі, жалі, малацілі і сабралі з яго зерне дачыста ўсё на насенне (Я.Пушча); *Што было сілы* бягучы між кустоўя, Хвёдар у думках лаяўся (В.Быкаў); Я... напружваюся *што ёсць сілы*, але спяшаюся, і ўсё ідзе неўпапад (В.Быкаў).

4. Словаўтваральная і канструктыўна-колькасная варыянтнасць (28): *адкрываць (раскрываць) <сваё> сэрца, <i> ні (ані) блізка, як курыца лапай (лапкай) <грабе>, перабіраць <усе> костачкі (косці)* і г.д. Некалькі прыкладаў на ўжыванне другога выразу: 1) На перапынку Сярожка спрабаваў падысці – *і ні блізка*, адварнулася і пайшла ў аўдыторыю (М.Лобан); 2) Бач жа, хоць бы яна адзін раз кінулася памагчы мне што-кольвек. Дык *ні блізка* (Р. Сабаленка); 3) Пра плату заікнуўся – *ён ані блізка*, пакрыўдзіўся нават (М.Ракітны).

5. Словаўтваральная і марфалагічная варыянтнасць (26): *аблівацца (залівацца) слязамі (слязьмі), выпускаць (спускаць) з вока (вачэй), грушу (грушы, грушкі) на вярбе, страляць вачамі (вачыма, вочкамі)* і інш. Ілюстрацыі да першага выразу: 1) А цяпер пайду – хлопец на лесе недзе *слязьмі абліўся* (М.Лобан); 2) Молодзь па-свойму праважае: сённа п'юць, скачуць, а заўтра бабы і дзеці за фурманкамі будуць ісці і *слязамі аблівацца* (М.Лобан); 3) Маці *слязьмі залівалася...*, а Андрушка стаяў цвёрды і рашучы (М.Лобан).

6. Лексічная і фанетычная варыянтнасць (8): *адпраўляцца (ісці, ехаць) да абрама (абрагама) на піва, заліваць сала (кроў) за скуру (шкуру), каціся каўбасой (кілбасой, яечкам)* і пад. Прыклады функцыянавання другога фразеалагізма: 1) Так і быць. Дарую. Толькі ты мне больш *сала за скуру* не залівай... (І.Пташнікаў); 2) Мы ім цікавыя толькі, як паўстанем, як *сала за скуру зальём* (У.Караткевіч); 3) Не *заліваў бы* ўжо хоць ты *крыві за скуру*, дзед. Самі знаем, што рабіць (Я.Брыль).

7. Словаўтваральная і акцэнтна-фанетычная варыянтнасць (8): *станавіцца папярком (поперак, упоперак) дарогі, грэбці (грабці, заграбаць) лапатай, хоць воўкам (ваўком) вый (завый)* і г.д. Праілюструем адзін з пералічаных выказаў: 1) Калі ўсе разышліся і ён [Кудлач] астаўся адзін, што *хоць воўкам вый* (А.Алешка); 2) Вясной мужыком без насення *хоць ваўком завый* (А.Чарнышэвіч).

8. Канструктыўна-колькасная і марфалагічная варыянтнасць (8): *браць <свае, сваё> словы (слова) назад, хоць <ты> жывы (жывому, жывым) у зямлю лезь, на маладосці <гадоў, год>* і інш. Пацвердзім варыянт першага фразеалагізма цытатамі: 1) Глядзіце, каб не давялося *браць слова назад* (М.Лобан); 2) Вы яшчэ *возьме-*

це свае словы назад, пан Бонч-Бруевіч! Толькі баюся, што позна будзе! (К.Губарэвіч).

9. Канструктыўна-колькасная і фанетычная варыянтнасць (4): <адна> *скура (шкура) ды косці*, <як> *іерыхонская (ерыхонская) труба* і інш. Ілюстрацыі да першага фразеалагізма: 1) Яшчэ ўвосені 1915 года прыблукнуўся на хутар Макара хлапчук – абарваны, страшны, *скура ды косці* (З.Бядуля); 2) Андрэй здорава падупаў, *адна шкура ды косці* (М.Лобан); 3) [Воўк] лёгкі з зімы, з нядоеду, *адна шкура ды косці*. Дзіва што гавораць: сала, як на ваўку (М.Лобан).

10. Марфалагічная і фанетычная варыянтнасць (4): *каменьчык (каменьчыкі) у агарод (гарод), кішкі марш іграюць (марша граюць)* і г.д. Пакажам ужыванне апошняга выразу на двух прыкладах: 1) Стараецца, кучкі твае сартуе, а ў самога недзе *кішкі марш іграюць...* (І.Пташнікаў); 2) І не пайшоў бы яшчэ да бавара, пацягаўся б па горадзе, але *кішкі ўжо марша граюць* (Я.Брыль).

11. Лексічная і акцэнтна-фанетычная варыянтнасць (3): *бабка надвое (надвае) варажыла (гадала), ляйчына (лейчына) пад хвост папала (трапіла), як (што) вока у лобе (ілбе)*. Праілюструем адзін з гэтых фразеалагізмаў: 1) Стала ясна – яшчэ *надвое бабка варажыла*, ці засаромеецца, ці ўгневаецца на канторшыкаў пыхлівы, фанабэрлівы Зорыч (У.Мехаў); 2) Дык от: дабярэцца вы ці не – *бабка надвое гадала*. А біць немца і тут можна (П.Місько); 3) Ну, гэта яшчэ *бабка надвае варажыла*. Мог ты мне галаву адсекчы, а мог і я табе (І.Чыгрынаў).

12. Канструктыўна-колькасная і акцэнтна-фанетычная варыянтнасць (3): <адным стрэлам> *забіваць двух зайцаў (зайцоў), прагледзець (прагледзець) <усе> вочы, <усе> хады (ходы) і выходы*. Некалькі ілюстрацый да другога фразеалагізма: 1) А мы ўжо *вочы прагледзелі*, цябе чакаючы (А.Васілевіч); 2) Тут ужо сапраўды можна сказаць, што дзяўчына *ўсе вочы прагледзела*, чакаючы карабля (Я.Маўр); 3) Цімошкін... *прагледзеў*, як кажуць, *вочы*, а ніхто нідзе не з'яўляўся (В.Быкаў).

13. Словаўтваральная і фанетычная варыянтнасць (2): *не маргнуўшы (міргнуўшы, змаргнуўшы, зміргнуўшы) вокам, лускаць (лузгаць) як арэшкі (арэхі)*. Вось чатыры прыклады функцыянавання першага выразу: 1) – А гэтай ночы ўсю ноч спакойна было, – хлусіў Жагула *не маргнуўшы вокам* (К.Крапіва); 2) Былога дзячка здзівіла, што пан Вайцяховіч прыняў грошы, *не міргнуўшы вокам* (А.Карпюк); 3) *Не міргнуўшы вокам* Пацяроб перайшоў на другі канец мястэчка і зачаў ад першай хаты (М.Зарэцкі); 4) «Мне не страшны партызаны! – закрычаў фашыст паганы. – Я злаўлю іх і павешу!» – *не міргнуўшы вокам* брэша (П.Панчанка).

14. Канструктыўна-колькасная і акцэнтная варыянтнасць (1): *божа* <мой> *літасцівы*: 1) Зайшоў гэта я ў палац... Бачу – валяецца [партрэт]. *Божа мой літасцівы*. Гэтакі здзек! (К.Крапіва); 2) *Божа літасцівы...* каб хутчэй гэтую погань пагналі ад нас... (М.Чарот).

15. Словаўтваральная і акцэнтная варыянтнасць (1): *дбрмб* (*дарэмна*) *есці хлеб*. Два прыклады: 1) Шмат можна пабачыць у музеі. Не *дарма ядуць хлеб* біёлагі (І.Навуменка); 2) [Балуеў:] Прызнаць, што мы – жрацы ваеннае навукі – *дарэмна елі хлеб?*.. (М.Клімковіч).

16. Марфалагічная і акцэнтная варыянтнасць (1): *будзь ласкаў* (*лбскбвы*): 1) Не, ты ўжо, *будзь ласкаў*, зрабі... (К.Крапіва); 2) *Будзьце ласкавы*, дайце веры: пяць год ягоная нага на парозе майго дома не была (Э.Самуйлёнак); 3) Скажыце, *будзьце* так *ласкавы*: сястру ж та вашу звалі як? (Я.Колас).

У наступных 11 групх спалучаюцца **тры** розныя віды фразеалагічнага вар’іравання.

17. Лексічная, словаўтваральная і канструктыўна-колькасная варыянтнасць (15): <*нібы, як*> *заслона спала* (*упала*) *з вачэй*, <*усе*> *карты змешаны* (*зблытаны, пераблытаны*), *ляжаць у сырой* <*сырой*> *зямлі* (*зямельцы, пяску*) і інш. Некалькі прыкладаў на ўжыванне першага выразу: 1) *З вачэй* маіх раптам *нібы ўпала заслона*, і замест лысага пажылога капітана я на хвілінку ўбачыў курчавага светлавалосага юнака ў форме марака Чарнаморскага флоту... (А.Шашкоў); 2) *Як заслона з вачэй спала*. Ён бачыў, наколькі чужое яму ўсё, чаму раней пакланяўся («Звязда»); 3) Тацяна помніць, як у яе адразу *спала заслона з вачэй*... (Я.Нёманскі).

18. Лексічная, словаўтваральная і марфалагічная варыянтнасць (6): *пападаць* (*пападацца, трапляць, трапляцца*) *пад руку* (*рукі*), *ставіць* (*устаўляць, соваць, сунуць*) *палкі* (*палку*) *у кола* (*колы*), *уваходзіць* (*улазіць, уцірацца*) *у давер’е* (*давер*). У апошнім выразе *давер’е і давер* адрозніваюцца словаўтваральнай структурай (*да-вер-’е* і *да-вер*), а таксама родавай прыналежнасцю (*давер’е* мае форму ніякага роду, а *давер* – мужчынскага). Праілюструем выкарыстанне першага фразеалагізма: 1) Жонка толькі агрызаецца здалёк ды з асцярогай, не *пападаючы пад руку* (Я.Брыль); 2) Бывалі дні, што, акрамя шчаўя, нічога больш не *пападалася пад рукі* (М.Лобан); 3) Многія пайшлі партызаніць, узброіўшыся тым, што *трапіла пад рукі* (Я.Колас); 4) У Клавы кіпела жаданне хапіць што самае першае *патрапіцца пад рукі* і растаўчы галовы аднаму і другому (К.Чорны).

19. Лексічная, канструктыўна-колькасная і марфалагічная варыянтнасць (6): <*як, быццам, нібы*> *гара з плеч* (*плячэй*) <*звалі-*

лася, скацілася>, набіваць <сабе, сваю> кішэнь (-ю, -і), клёпкі (клёпак) не хапае (стае) <у галаве> і інш. Вось прыклады рэалізацыі першага выразу: 1) Фу! Гара з плеч... (К.Крапіва); 2) І нібы гара звалілася з плеч і Вейса, і Коха, калі паважаны інжынер і выгляду не падаў, што яго турбуе гэтая падзея (М.Лынькоў); 3) І з яго плячэй нібы гара скацілася, калі адзін за адным пачалі заходзіць галоўны інжынер..., начальнік аддзела..., галоўны тэхнолаг (В.Макарэвіч); 4) Зноў стала ціха. Ён уздыхнуў – як гара з плеч звалілася (І.Пташнікаў); 5) Я так рада – скончыўся навучальны год. Быццам гара з плеч (Л.Левановіч).

20. Лексічная, словаўтваральная і фанетычная варыянтнасць (2): драць (здзіраць) скуру (шкуру, тры скуры, сем скур), ледзь (ледзьве) ногі цягаць (цягнуць, валачы). Прывядзём ілюстрацыі да першага фразеалагізма: 1) За бутэльку дзёгцю на раз боты вымазаць ты скуру дзярэш! (К.Чорны); 2) А? Гад паласаты! З каго шкуру дзярэш? Жулік! (А.Макаёнак); 3) У кулакоў хлеб ёсць, яны яго хаваюць, каб пасля здзіраць за яго тры скуры (П.Галавач); 4) Былі немцы і дралі з іх сем шкур, а цяпер гэта робяць не менш старанна амерыканцы (І.Шамякін).

21. Лексічная, канструктыўна-колькасная і акцэнтна-фанетычная варыянтнасць (2): не сёння-заўтра – не сягоння-заўтра – не сёння (сягоння) дык (то) заўтра, хоць <ты> на воўка (ваўка) узлезь (уссядзь, узбіся). Пяць прыкладаў рэалізацыі першага выразу: 1) Усе чакалі, што не сёння-заўтра павінны падысці свае (М.Лобан); 2) Ды так: не сягоння-заўтра сватоў пасылае к Прыдатным (Ц.Гартны); 3) Падлічыла сёе-тое Майка ад нечага рабіць і жахнулася: гэтае ж павінна адбыцца вось-вось... Не сягоння дык заўтра... (М.Лынькоў); 4) Не сягоння то заўтра пойдзеш па той сцежцы, па якой усе людзі ідуць (Я.Купала); 5) Усё роўна падушца іх у вёсцы, як порхавак. Не сёння то заўтра (І.Пташнікаў).

22. Лексічная, словаўтваральная і акцэнтна-фанетычная варыянтнасць (1): секчы (сячы, падсякаць, рубіць) сук, на якім сядзіш: 1) Смаляр разумей гэта, не дазваляў секчы сук, на якім сядзіць, біў па руках, хто замахваўся... (В.Блакiт); 2) Ох, чалавек, чалавек... Сам сячэ сук, на якім сядзіць... (І.Капыловіч); 3) Дубавец... сваёй прапановай фактычна падсякаў сук, на якім сядзіць (Л.Гаўрылкін); 4) Толькі апошні ідыёт стане рубіць сук, на якім сядзіць... (В.Блакiт).

23. Лексічная, словаўтваральная і акцэнтная варыянтнасць (1): лбскбвае (ліслівае) цяля (цялятка): 1) Ты не глядзі, што ён цяпер такім ласкавым цяляткам выглядае, ён яшчэ паспрабуе і кіпцюры выпусціць... (К.Крапіва); 2) Хай помніць кожнае ліслівае цяля, што можна ссаць, ды можна й абассаца (К.Крапіва).

24. Лексичная, канструктыўна-колькасная і марфалагічная варыянтнасць (1): <адны, толькі> *скура (шкура) ды косці засталіся*: 1) Ніхто не пазнаваў яго – *скура ды косці засталіся* на хлопцы (В.Праскураў); 2) Сыну ў мяне будзе курорт. Трэба паправіць яго трохі, а то *адна скура ды косці засталіся* (А.Шлег); 3) Асабліва цяжка было з харчаваннем. І без гэтага ад дзяўчыны *засталіся толькі скура ды косці* (Я.Маўр).

25. Словаўтваральная, канструктыўна-колькасная і марфалагічная варыянтнасць (1): <сам> *чорт нагу (ногі) зломіць (паломіць)*: 1) Там то пагоркі, то ямы, увалы – *чорт нагу зломіць* (В.Быкаў); 2) Такая каша выйшла, што *сам чорт нагу зломіць* (К.Крапіва); 3) Не трэба нам тваіх балот, дзе *ногі сам паломіць чорт* (Я.Купала).

26. Словаўтваральная, канструктыўна-колькасная і фанетычная варыянтнасць (1): <матчына, мамчына, маміна> *малако на губах не абсохла (высахла, навывсыхала)*: 1) Дурань, у цябе яшчэ *малако на губах не высыхла*, сам заўтра нічога не зробіш (К.Чорны); 2) Пасаромейся б! Вучань!.. *Малако на губах не абсохла!*.. (І.Шамякін); 3) А ты што ж, курыш? Адставіць! От падшыванец! *Малако матчына на губах не абсохла* (І.Гурскі); 4) Праўда, такія смаркачы, як Яська, пра якіх старэйшыя казалі, што ў іх яшчэ *мамчына малако на губах не абсохла*, куды больш цікавіліся іншым (М.Гіль); 5) Цяпер вось паглядзімо, блазнюкі, мяцежнікі. *Малако маміна на губах не навывсыхала*, а яны – бунтаваць, светам брыдзіць!.. (Р.Мурашка).

27. Словаўтваральная, марфалагічная і фанетычная варыянтнасць (1): *і шавец (швец) і жнец і на дудзе (дудцы, у дуду) ігрэц*: 1) Дзядзька Тарас быў і.. *і шавец і жнец і ў дуду ігрэц* (У.Караткевіч); 2) Іван быў майстар на ўсе рукі – *і швец і жнец і на дудцы ігрэц*, бегаючы па заробках, нават сенечак да хаты не прыдбаў (І.Навуменка); 3) О, паляшук!.. На ўсе рукі здатны, ён табе *і швец і жнец і на дудзе ігрэц* (У.Калеснік).

Яшчэ ў дзвюх групах спалучаюцца **больш чым тры** віды фразеалагічнага вар’іравання.

28. Словаўтваральная, канструктыўна-колькасная, лексичная і марфалагічная варыянтнасць (1): *сытаць (насытаць) соль на <свежую, жывую> рану (раны)*: 1) Чаму настроіў ліру на гумар і сатыру? Нашто *на раны сыплець соль*? (С.Грахоўскі); 2) Сціхні, не *пасытай солі на раны* (К.Крапіва); 3) *Сытанула солі на свежую рану*. Дарэчы, не ўпершыню... (І.Шамякін); 4) Чубар... кожны раз не мінаў *сытануць солі на жывую рану* – папікаў разам з іншымі Зазыбу за «блiзарукасць» (І.Чыгрынаў).

29. Канструктыўна-колькасная, лексічная, фанетычная і словаўтваральная варыянтнасць (1): <*i, нават*> *вокам не маргнуў (міргнуў, змаргнуў, зміргнуў)*: 1) Салдат *вокам не зміргнуў*, стаяў і цярпліва чакаў (К.Чорны); 2) Дзед паглядзеў на яго. Саўка *і вокам не змаргнуў* (Я.Колас); 3) Андрэй *і вокам не міргнуў* – па-ранейшаму стрымана ўсміхаўся і глядзеў на Карызну мала не з той самай паблагліваасцю, як на Веру (М.Зарэцкі); 4) – Каб не ўзяў, дык быў бы дурань! – *не маргнуў нават і вокам* Гельскі (К.Чорны).

30. Тут аб'яднаны 52 фразеалагізмы, граматычным цэнтрам якіх з'яўляецца дзеяслоўны кампанент, здольны ўжывацца ў дзвюх трывальных формах. Пры гэтым у розных трывальных формах адбываецца неаднолькавага тыпу вар'іраванне. У гэтай групе ў сваю чаргу можна вылучыць тры падгрупы.

Першую падгрупу складаюць 40 фразеалагізмаў, якія ў адной трывальнай форме маюць камбінаваную варыянтнасць, а ў другой – толькі лексічную ці марфалагічную. 26 выказаў маюць камбінаваную варыянтнасць у форме незакончанага трывання: *абліваць (паліваць) гразю (брудам, памыямі) – абліць гразю (брудам, памыямі), секчы (сячы, рубіць) з-за (з) пляча – секануць (рубануць) з-за (з) пляча, сыходзіць (сходзіць) на шык (бзік) – сысці на шык (бзік)*. 14 фразеалагізмаў маюць камбінаваную варыянтнасць у форме закончанага трывання: *кусаць сябе за локаць (локці) – пакусаць (укусіць) сябе за локаць (локці), браць (хапаць) бога за бараду – узяць (схапіць, ухапіць) бога за бараду, выбіраць (выдзіраць) вочы – выбраць (выдраць, выдзерці) вочы*.

У другую падгрупу ўваходзяць 9 выказаў, якім у незакончаным трыванні ўласціва лексічная ці словаўтваральная або фанетычная варыянтнасць, а ў закончаным – словаўтваральная або лексічная: *адыходзіць (ісці) у іншы свет – адысці (пайсці) у іншы свет, укладваць (укладаць) душу – укладзі (улажыць) душу, сыходзіць (сходзіць) з розуму – сысці (звіхнуцца) з розуму*. Параўнаем, напрыклад, ужыванні другога выразу: 1) У сваю майстэрню ён *укладаў* душу. Жыў ёю... (Ц.Гартны); 2) Я *душу ў гэтую зямлю ўкладаў*, я жылы з сябе цягнуў, а шчасця няма... (В.Вітка); 3) А я думаю так: *уклалі* людзі *душу ў* работу – усё расло ў ахвоту, за добрую працу – плата добрая (А.Бялевіч); 4) Замнога я *ўлажыў* *душы ў* гэты горад, каб аддаць яго табе на абрабаванне (І.Шамякін).

Трэцяя падгрупа складаецца з фразеалагізмаў (іх тры), трывальныя формы якіх адрозніваюцца колькасцю відаў вар'іравання: *пускаць (пушчаць) з торбай (-амі) <на свеце> – пусціць з торбай (-амі) <на свеце>, класці (складваць) галаву (галовы) – скласці (злажыць, пакласці, палажыць) галаву (галовы), класці*

ў <сваю> кішэнь (-ю, -і) – накласці (палажыць) у <сваю> кішэнь (-ю, -і).

Такім чынам, камбінаваныя варыянты супрацьпастаўляюцца ўсім іншым тыпам варыянтаў. Тут мае месца спалучэнне не толькі лексічнага і фармальнага вар’іравання, але і некалькіх відаў фармальнага вар’іравання, а таксама лексічнага і канструктыўна-колькаснага, канструктыўна-колькаснага і фармальнага. Камбінаваная варыянтнасць характарызуецца вялікай разнастайнасцю. У залежнасці ад відаў вар’іравання, якія спалучаюцца ў тым ці іншым фразеалагізме, тут можна вылучыць 30 груп камбінацый. Вар’іраванне ў гэтых групах не выходзіць за межы тых змен, якія ўжо апісваліся ў папярэдніх раздзелах.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Вырыянты як дзве і болей раўнацэнныя, агульнаўжывальныя і ўзаемазамяняльныя ў любым кантэксце разнавіднасці некаторых фразеалагізмаў утвараюць складаную сістэму ўзаемазвязаных элементаў, у якой адны тыпы варыянтаў супрацьпастаўлены другім: лексічныя – фармальным, канструктыўна-колькасныя – і першым, і другім, камбінаваныя – усім іншым. У сваю чаргу сярод фармальных варыянтаў (акцэнтных, фанетычных, акцэнтна-фанетычных, словаўтваральных і марфалагічных) таксама існуюць пэўныя супрацьпастаўленні.

На фармаванне лексічных варыянтаў фразеалагізмаў аказвае ўздзеянне лексічная сістэма літаратурнай, іншы раз дыялектнай мовы, зрэдку дзейнічае і «закон аналогіі». Акцэнтная, фанетычная і акцэнтна-фанетычная варыянтнасць амаль ва ўсіх выпадках звязана з уплывам лексічнай сістэмы. Узнікненне словаўтваральных варыянтаў тлумачыцца тым, што значэнне афікса паглынаецца агульным цэласным значэннем фразеалагізма. Існаванне марфалагічных варыянтаў абумоўлена нейтралізацыяй граматычных значэнняў у фразеалагічным кампаненце. Скарачэнне кампанентнага складу фразеалагізма пры канструктыўна-колькасным вар’іраванні – гэта адлюстраванне тых жа моўных працэсаў, якія характэрны і для сінтаксісу, парэміялогіі.

Пры лексічнай варыянтнасці фразеалагізмаў у якасці пераменных выступаюць кампаненты, якія (на ўзроўні слоў) звязваюцца часцей за ўсё сінанімічнымі адносінамі. Іншыя віды семантычнай сувязі паміж узаемазамяняльнымі кампанентамі: тэматычная, родавідавая, а таксама, умоўна кажучы, метанімічная, сінекдахічная і метафарычная.

Аналіз лексичних варьянтаў на вялікім фактычным матэрыяле дазваляе не пагадзіцца з існуючымі сцвярджэннямі, што пры вар’іраванні абавязковай з’яўляецца «наяўнасць хоць бы аднаго агульнага кампанента» ці «частковая матэрыяльная агульнасць» фразеалагізма, што прыслоўныя выразы амаль не дапускаюць вар’іравання кампанентаў і што ў фразеалагічных адзінках са структурай «прыназоўнік+назоўнік» назоўнікавы кампанент «пазбаўлены лексичных пераўтварэнняў». Што да фразеалагізмаў, якія сапраўды не маюць слоўна-кампанентных разнавіднасцей і вызначаюцца пастаянствам свайго кампанентнага складу, то тут найперш можна вылучыць выразы з прыметамі мастацка-паэтычнага характару (рыфмаваныя, таўталагічныя, каламбурныя і інш.), а таксама фразеалагізмы, якія генетычна з’яўляюцца «абломкамі» прыказак.

Лексичным варьянтам супрацьпастаўляюцца фармальныя варьянты, у якіх відазмяненні адбываюцца ў межах аднаго і таго ж кампанента, закранаючы яго які-небудзь фармальны бок – акцэнтны, фанетычны, словаўтваральны, марфалагічны. Змена месца націску ў кампаненце часта прыводзіць і да яго фанетычных змяненняў. Так узнікаюць акцэнтна-фанетычныя варьянты: *ісці ўгору (угору)*. Акцэнтна-фанетычная варьянтнасць выразаў амаль ва ўсіх выпадках абумоўлена дзейнасцю фанетычнага закону акання.

Канструктыўна-колькасныя варьянты (адрозніваюцца колькасцю кампанентаў і канструкцыяй) знаходзяцца ў апазіцыі як да лексичных, так і да фармальных варьянтаў і з’яўляюцца вынікам скарачэння або нарошчвання кампанентнага складу фразеалагізма. У якасці факультатыўных найчасцей выступаюць неістотныя ці збыткоўныя кампаненты. Пераважае эліпсіс кампанентаў займеннікавых, злучнікавых, прыназоўнікавых і суадносных з часціцамі.

Камбінаваная варьянтнасць убірае ў сябе не толькі, як сцвярджаюць у навуковай літаратуры, спалучэнне лексичнага і фармальнага вар’іравання, але і самыя разнастайныя камбінацыі іншага характару (усяго 30 груп).

Фразеалагічныя варьянты, найчасцей з-за недастатковага іх асвятлення ў навуковай літаратуры, не заўсёды знаходзяць правільнае, дакладнае адлюстраванне ў слоўніках рознага тыпу, нярэдка змешваюцца з сінонімамі. Да апісаных у літаратуры моўных паказчыкаў варьянтнасці і сінаніміі варта дадаць і такія: варьянты маюць аднолькавую лексіка-граматычную спалучальнасць са словамі кантэксту, а сінонімы, часткова тоесныя па сваім кампанентным складзе, валодаюць зусім іншымі спалучальнымі магчымасцямі і не ўзаемазамяняюцца без перабудовы сказа.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О разграничении синонимии и вариантности в области фразеологических единиц // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей: Материалы IX Всесоюзного координационного совещания / Ин-т литературы и языка им. Низами АН Азербайджанской ССР. – Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1968. – С.70-77.
2. Аксамітаў А.С. Беларуская фразеалогія. – Мінск: Вышэйш. шк., 1978. – 224 с.
3. Аксамітаў А.С. Лексіка беларускіх прыказак XIX ст. у сувязі з агульнай праблемай фразеалогіі. – Мінск: АН БССР, 1958. – 81 с.
4. Аляхновіч М. Змены ў структуры фразеалагізмаў // Слова і фразеалагізм у кантэксте: Зб. арт. / Пад рэд. Ф.Янкоўскага / Мінскі пед. ін-т імя А.М.Горкага. – Мінск, 1981. – С. 3-11.
5. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской фразеологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 294 с.
6. Бабкин А.М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. – М. – Л.: Наука, 1964. – 76 с.
7. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1970. – 264 с.
8. Базыленка А. Народныя фразеалагізмы ў мове твораў Якуба Коласа // Вялікі пясняр беларускага народа: Зб. арт. аб жыцці і дзейнасці Якуба Коласа. – Мінск: АН БССР, 1959. – С. 434-456.
9. Базыленка А.М. Устойчивые словосочетания в языке Якуба Коласа: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 01.04.01 / Бел. гос. ун-т. – Мінск, 1952. – 19 с.
10. Бардовіч А.М., Шакун Л.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Вышэйш. шк., 1989. – 718 с.
11. Баханькоў А. Прымета ці прыкмета? // Роднае слова. – 1999. – № 1. – С. 69-74.
12. Беларуская-рускі слоўнік / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа / Пад рэд. К.Крапівы. – М.: Дзярж. выд-ва замежных і нацыянальных слоўнікаў, 1962. – 1048 с.
13. Беларуская-рускі слоўнік: У 2 т. / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; Рэд. К.Крапіва. – Мінск: БелСЭ, 1988-1989.
14. Беларуская граматыка: У 2 ч. / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985-1986. – Ч.1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / М.В.Бірыла, А.І.Падлужны, П.У. Сцяцко і інш. – 1985. – 431 с.
15. Берднік С.К. Варыянты некаторых фразеалагічных адзінак і іх функцыяніраванне ў творах Якуба Коласа // Беларуская лінгвістыка. Вып.22. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – С. 72-77.
16. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избр. труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 140-161.
17. Виноградов В.В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка // Мысли о современном русском языке: Сб. ст. – М.: Просвещение, 1969. – С. 5-23.
18. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Избр. труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 118-139.
19. Вирясова Л.С. О характере фразеологической вариативности (На материале произведений М.А.Шолохова) // Проблемы устойчивости и вариантности

фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума, ноябрь 1968 г. / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1968. – С. 186-189.

20. Гарник А.В. Вариантность лексического состава фразеологизмов современного польского языка: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.03. – Минск, 1988. – 165 с.

21. Гаўрош Н.В., Лепешаў І.Я., Янкоўскі Ф.М. Фразеалагічны слоўнік: Для сярэдняй школы / Пад рэд. Ф.М.Янкоўскага. – Мінск: Нар. асвета, 1973. – 352 с.

22. Граматыка беларускай мовы: У 2 т. / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1962-1966. – Т.2: Сінтаксіс / Рэд.: К.Крапіва, М.Г.Булахаў, П.П.Шуба. – 1966. – 756 с.

23. Гурскі М.І., Булахаў М.Г., Марчанка М.Ц. Беларуская мова: Вучэб. дапам.: У 2 ч. – Мінск: Вышэйш. шк., 1968. – Ч.1: Лексікалогія, фанетыка і марфалогія. – 407 с.

24. Гурскі М.І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў: Фанетыка і марфалогія. – Мінск: Дзярж. вуч.-пед. выд-ва Мін-ва асветы БССР, 1962. – 248 с.

25. Даніловіч М.А. Граматычная характарыстыка фразеалагізмаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 110 с.

26. Диброва Е.И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1979. – 192 с.

27. Диброва Е.И., Косаткина Л.Л., Шеболева И.И. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: Учебн. для филолог. спец. высш. учебн. зав.: В 3 ч. – 2-е изд., доп. и перераб. / Под ред. Е.И.Дибровой. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – Ч.1: Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Лексикология и фразеология. Морфемика и словообразование. – 1997. – 416 с.

28. Жуков В.П. Об устойчивости и варианности фразеологизмов на семантическом уровне // Проблемы устойчивости и варианности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума (1968) / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1972. – С. 20-29.

29. Жуков В.П. О несоизмеримости компонентов фразеологизма со словом // Русский язык в школе. – 1969. – № 3. – С. 97-104.

30. Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: Высш. шк., 1986. – 310 с.

31. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.

32. Жуков В.П., Сидоренко М.И., Шкляров В.П. Словарь фразеологических синонимов русского языка. – М.: Рус. яз., 1987. – 440 [1] с.

33. Жуков В.П. Фразеологизм и слово: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А.И.Герцена. – Л., 1967. – 55 с.

34. Зимин В.И. К вопросу о варианности фразеологических единиц // Проблемы устойчивости и варианности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума (1968) / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1972. – С. 70-82.

35. Иванникова Е.А. Об устойчивости и тождестве фразеологизма в случаях структурной варианности // Проблемы устойчивости и варианности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума, ноябрь 1968 г. / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1968. – С. 120-128.

36. Калоша Ю., Лепешаў І. Канструктыўна-колькасныя варыянты // Е.Карский и современное языкознание: Материалы Шестых научных чтений: В 2 т. – Гродно: ГрГУ, 1996. – Т.2. – С. 130-135.

37. Каўрус А. Прыкмета, прымета, адзнака... // Роднае слова. – 1999. – № 5-6. – С. 70-76.

38. Колесникова Л.Н., Попов Р.Н. К вопросу о вариативности фразеологических единиц // Проблемы фразеологии. – Тула: Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого, 1980. – С. 3-13.

39. Красней В.П., Лазоўскі У.М., Шчарбакова І.М. Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фразеалогія: Вучэб. дапам. для філал. фак. ун-таў. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 175 с.

40. Крывіцкі А.А., Падлужны А.І. Фанетыка беларускай мовы. – Мінск: Вышэйш. шк., 1984. – 269 с.

41. Кунин А.В. Фразеологическая вариантность и структурная синонимия в современном английском языке // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе / Вологодский гос. пед. ин-т, Череповецкий гос. пед. ин-т. – Вологда: Северо-Западное книжное издательство, 1967. – С. 146-153.

42. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія: Падручнік для студэнтаў філал. фак. ун-таў і пед. ін-таў. – Мінск: Вуч. выд-ва Мін-ва асветы БССР, 1961. – 206 с.

43. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии: О систематизации и методах исследования фразеологических материалов // Уч. зап. ЛГУ. Серия филол. наук. Вып. 24. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1956. – С. 200-224.

44. Лекант П.А. Эллипсис как проблема синтаксиса и фразеологии // Ученые записки [Московского обл. пед. ин-та им. Н.К.Крупской]. Том 160. Русский язык. Вопросы русской фразеологии. Вып. 11. – М.: Изд-во МОПИ им. Н.К.Крупской, 1966. – С. 210-223.

45. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / АН Беларусі. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; Пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.

46. Лепешаў І.Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі: Практыкум: Вучэб. дапам. – Мінск: Універсітэцкае, 1989. – 207 с.

47. Лепешаў І.Я. З народнай фразеалогіі: Дыферэнцыяльны слоўнік. – Мінск: Вышэйш. шк., 1991. – 110 с.

48. Лепешаў І. Паэтычныя мініяцюры ў фразеалогіі // Роднае слова. – 1997. – № 4. – С. 63-72.

49. Лепешаў І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.

50. Лепешаў І. Пра семантычную класіфікацыю фразеалагізмаў // Роднае слова. – 1995. – № 10. – С. 56-64.

51. Лепешаў І.Я. У слоўнікавую скарбонку: Навучальны дапам. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 89 с.

52. Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. – Мінск: БелЭн, 1993.

53. Лепешаў І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: Вучэб. дап. для студэнтаў філал. фак-таў ВНУ. – Мінск: Вышэйш. шк., 1998. – 271 с.

54. Лепешаў І. Фразеалогія ў лічбах // Роднае слова. – 1994. – № 10. – С. 30-33.

55. Лепешаў І.Я. Фразеалогія ў творах К.Крапівы: Стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 152 с.

56. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў: У 2 ч. – Мінск: Нар. асвета, 1981-1993. Ч. 1-2.

57. Лепешаў І.Я., Якалцэвіч М.А. Прыказкі як моўныя адзінкі і іх стылістычнае выкарыстанне: Навучальны дапам. – Гродна: ГрДУ, 1995. – 130 с.

58. Лепешаў І.Я., Якалцэвіч М.А. Слоўнік беларускіх прыказак: Даведнік. – Мінск: БелЭн, 1996. – 352 с.

59. Литвин Ф.А. Инвариант и варианты при «деформации идиом» // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума, ноябрь 1968 г. / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1968. – С. 132-140.
60. Лобан М.П., Суднік М.Р. Арфаграфічны слоўнік. – 4-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Нар. асвета, 1978. – 240 с.
61. Максимов С. Крылатые слова. – М.: Госиздат худож. л-ры, 1955. – 448 с.
62. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М.: Высш. шк., 1980. – 207 с.
63. Мокиенко В.М. Эксплицитность и развитие фразеологии // Slavia. Ročník XLV (1976). Číslo 2. – Praha, 1976. – С. 113-129.
64. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1977. – 283 с.
65. Молотков А.И. Форма фразеологизма // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе / Вологодский гос. пед. ин-т, Череповецкий гос. пед. ин-т. – Вологда: Северо-Западное книжное издательство, 1967. – С. 175-184.
66. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. – Мінск: БДУ, 1972. – 320 с.
67. Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 792 с.
68. Олехнович Н.Н. Фразеология белорусского литературного языка XIX – начала XX вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Минский гос. пед. ин-т им. А.М.Горького. – Минск, 1983. – 19 с.
69. Попов Р.Н. Ответы на вопросы № 1-6 // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума (1968) / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1972. – С. 195.
70. Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума, ноябрь 1968 г. / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1968. – 355 с.
71. Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума (1968) / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1972. – 207 с.
72. Раевский М.В. Замечания по спорным проблемам фразеологии // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума (1968) / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1972. – С. 115-116.
73. Ренская Т.В. О варьировании фразеологических единств при эллипсисе // Проблемы русской фразеологии: Респ. сб. / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1979. – С. 64-67.
74. Рудакоўская З.А. Аб варыянтах і сінонімах // Беларуская мова. Вып. 9. – Мінск: Бел. дзярж. ун-т, 1981. – С. 100-106.
75. Рудакоўская З.А. Структурна-кампанентныя змены і змест фразеалагізмаў // Беларуская мова. Вып. 6. – Мінск: БДУ, 1978. – С. 49-57.
76. Русско-белорусский словарь / АН БССР. Ин-т языкознания; Под ред. Я.Коласа, К.Крапивы, П.Глебки. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. – 787 с.
77. Русско-белорусский словарь: В 2 т. / АН БССР. Ин-т языкознания; Ред. К.Крапива. – 2-е изд., доп. и перераб. – Минск: БелСЭ, 1982.
78. Санько З.Ф. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / Таварыства бел. мовы імя Ф.Скарыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 224 с.

79. Сборник белорусских пословиц, составленный И.И.Носовичем // Сборник Отделения русск. языка и словесности Импер. Ак. наук. Том XII, № 2. – Спб., 1874. – 232 с.
80. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Академія наук Української РСР. Ін-т мовознаўства ім. О.О.Потебні. – Київ: Наукова думка, 1973. – 280 с.
81. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / АН БССР. Ін-т мовознаўства імя Я.Коласа; Пад рэд. М.В.Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.
82. Современный русский литературный язык: Учебн. для студентов филол. спец. пед. ин-тов / Под ред. П.А.Леканта. – М.: Высш. шк., 1982. – 399 с.
83. Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія: Вучэб. дапам. для філал. фак. пед. ін-таў. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Вышэйш. шк., 1984. – 190 с.
84. Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія: Вучэб. дапам. / М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш. – 3-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мінск: Вышэйш. шк., 1993. – 206 с.
85. Тамашэвіч Т. Слова пра варыянтнасць (адменнікавасць) у старажытнай беларускай фразеалогіі // Слова і фразеалагізм у кантэксте: Зб. арт.; Пад рэд. Ф.Янкоўскага / Мінскі пед. ін-т імя А.М.Горкага. – Мінск, 1981. – С. 12-18.
86. Телия В.Н. Вариантность идиом и принципы идентификации вариантов // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума (1968). / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1972. – С. 30-69.
87. Телия В.Н. О вариантности слов и вариантности идиом // Труды Самаркандского гос. ун-та им. А.Навои. Новая серия, вып. № 178. Вопросы фразеологии, III. – Самарканд: Самаркандский гос. ун-т им. А.Навои, 1970. – С. 172-188.
88. Телия В.Н. О лексических компонентах фраземы как элементах ее структуры // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе / Вологодский гос. пед. ин-т, Череповецкий гос. пед. ин-т. – Вологда: Северо-Западное книжное издательство, 1967. – С. 210-220.
89. Телия В.Н. Что такое фразеология. – М.: Наука, 1966. – 87 с.
90. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / НАН Беларусі. Ін-т мовознаўства імя Я. Коласа; Пад рэд. М.Р.Судніка, М.Н.Крыўко. – Мінск: БелЭн, 1999. – 783 с.
91. Глумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Акад. навук БССР. Ін-т мовознаўства імя Я.Коласа; Пад агульн. рэд. К.Крапівы. – Мінск: БелСЭ, 1977-1984. Т.1-5.
92. Томашевич Ф.И. Фразеология белорусского языка XVI-XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Минский гос. пед. ин-т им. А.М.Горького. – Минск, 1980. – 22 с.
93. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. – Київ: Вища школа, 1984.
94. Ужченко В.Д., Д.В.Ужченко. Фразеологічний словник української мови. – Київ: Освіта, 1998. – 224 с.
95. Federowski M. Lud biaioruski na Rusi Litewskiej. – T.4. – Warszawa, 1935. – 490 с.
96. Фразеологический словарь русского литературного языка: В 2 т. / Сост. А.И.Федоров. – Новосибирск: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 1995.

97. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И.Молоткова. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – 543 с.

98. Черемисина М.И. О границах сравнительной фразы // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума, ноябрь 1968 г. / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1968. – С. 148-157.

99. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка: Пособие для пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1964. – 316 с.

100. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: Учеб. пособие для филол. фак. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1969. – 231 с.

101. Шварцкопф Б.С. Диапазон варьирования фразеологической единицы и норма // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Материалы межвузовского симпозиума, ноябрь 1968 г. / Тульский гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого. – Тула, 1968. – С. 128-132.

102. Шварцкопф Б.С. Морфологическая норма фразеологической единицы и вариантность // Литературная норма в лексике и фразеологии / АН СССР. Ин-т русского языка. – М.: Наука, 1983. – С. 158-173.

103. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова: Марфаналягія. Марфалогія: Вучэб. дап. для філал. фак. ун-таў. – Мінск: Універсітэцкае, 1987. – 334 с.

104. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: У 9 т. / АН БССР. Ін-т мовазнаўства. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978-1993. Т. 1-8.

105. Юрчанка Г.Ф. І коціцца і валіцца: Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 287 с.

106. Юрчанка Г.Ф. І сячэ і паліць: Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1974. – 296 с.

107. Юрчанка Г.Ф. Слова за слова: Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 272 с.

108. Янкоўскі Ф. Беларуская мова. – 3-е выд., дапрац. – Мінск: Вышэйш. шк., 1978. – 333 с.

109. Янковский Ф.М. Белорусская народная фразеология: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.02 / Бел. гос. ун-т. – Минск, 1969. – 35 с.

110. Янкоўскі Ф.М. Беларуская фразеалогія. – Мінск: Нар. асвета, 1981. – 79 с.

111. Янкоўскі Ф. Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Пад рэд. М.Яўневіч, А.Баханькова. – Мінск: Вышэйш. шк., 1968. – 451 с.

112. Янкоўскі Ф. Роднае слова. – 2-е выд., дапрац. і дап. / Пад рэд. М.Яўневіча. – Мінск: Вышэйш. шк., 1972. – 448 с.

СПІС УМОЎНЫХ СКАРАЧЭННЯЎ

- БРС-62 – Беларуско-русский словарь / АН БССР. Ин-т языкознания им. Я. Коласа; Под ред. К. Крапивы. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1962. – 1048 с.
- БРС-88 – Беларуска-рускі слоўнік: У 2 т. / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; Рэд. К.К.Атраховіч (Кандрат Крапіва). – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: БелСЭ, 1988-1989. Т. 1-2.
- РБС-53 – Русско-белорусский словарь / АН БССР. Ин-т языкознания; Под ред. Я. Коласа, К. Крапивы, П. Глебки. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. – 787 с.
- РБС-82 – Русско-белорусский словарь: В 2 т. / АН БССР. Ин-т языкознания им. Я. Коласа; Ред. К.К.Атрахович (Кондрат Крапива). – 2-е изд., доп. и перераб. – Мінск: БелСЭ, 1982. Т. 1-2.
- СБМ – Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; Пад рэд. М.В. Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.
- ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / НАН Беларусі. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 1999. – 784 с.
- ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мінск: БелСЭ, 1977-1984. Т. 1-5.
- ФС – Гаўрош Н.В., Лепешаў І.Я., Янкоўскі Ф.М. Фразеалагічны слоўнік: Для сярэдняй школы / Пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск: Нар. асвета, 1973. – 352 с.
- ФСБМ – Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. – Мінск: БелЭн, 1993. Т. 1-2.
- ЭСФ-1 – Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў: У 2 ч. – Мінск: Нар. асвета, 1981. – Ч.1. – 160 с.
- ЭСФ-2 – Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў: У 2 ч. – Мінск: Нар. асвета, 1993. – Ч.2. – 200 с.

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Раздзел I. З гісторыі вывучэння фразеалагічнай варыянтнасці.....	5
§ 1. Даследаванне варыянтнасці фразеалагізмаў у рускім мовазнаўстве.....	5
§ 2. Вывучэнне фразеалагічнай варыянтнасці ў беларускім мовазнаўстве.....	10
Раздзел II. Адлюстраванне варыянтнасці ў слоўніках і тыпы варыянтаў.....	16
§ 1. Фразеалагічная варыянтнасць у слоўніках.....	16
§ 2. Тыпы фразеалагічных варыянтаў і моўныя паказчыкі варыянтнасці і сінанімічнасці ў фразеалогіі	22
Раздзел III. Лексічныя варыянты фразеалагізмаў.....	29
Раздзел IV. Фармальныя варыянты фразеалагізмаў.....	45
§ 1. Акцэнтныя варыянты.....	45
§ 2. Фанетычныя варыянты	48
§ 3. Акцэнтна-фанетычныя варыянты	52
§ 4. Словаўтваральныя варыянты.....	55
§ 5. Марфалагічныя варыянты.....	60
Раздзел V. Канструктыўна-колькасныя і камбінаваныя варыянты фразеалагізмаў.....	71
§ 1. Канструктыўна-колькасныя варыянты	72
§ 2. Камбінаваныя варыянты	80
Зключэнне.....	90
Спіс выкарыстанай літаратуры	92
Спіс умоўных скарачэнняў	98

Навуковае выданне

Хлусевіч Ірына Міхайлаўна

**ВАРЫЯНТНАСЦЬ ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ
У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ**

Рэдактар Н.М.Красніцкая

Камп'ютарная вёрстка: Т.А.Каваленка

Здадзена ў набор 11.03.2002. Падпісана да друку .04.2002.

Фармат 60x84/16. Папера афсетная № 1.

Друк афсетны. Гарнітура Таймс.

Ум.друк.арк. . Ул.-выд.арк. . Тыраж экз. Заказ .

Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купалы».

ЛВ № 96 ад 02.12.97. Вул. Ажэшкі, 22, 230023, Гродна.

Надрукавана на тэхніцы выдавецкага аддзела
Установы адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купалы».

ЛП № 111 ад 29.12.97. Вул. Ажэшкі, 22, 230023, Гродна.